

Kornfeld Ferenc

Életrajz

A Kornfeld és Grünwald dédszüleim is itt, Dunaszerdahelyen, a zsidó temetőben vannak eltemetve. Ez bizonyíték arra, hogy már a dédszüleim is itt éltek. Gyerekkoromban gyakran emlegették Csornát, egy kisvároskát nem messze Győrtől. Valaki a családból ott van eltemetve, a csornai zsidó temetőben. Sajnos fogalmam sincs, hogy ki lehet az [Csorna – nagyközség volt Sopron vm.-ben. – A szerk.]. Körülbelül ez minden, amit tudok a család eredetéről.

Egészen biztos, hogy az őseim szabók voltak. Ez tradíció volt a családukban. [Hirsch] Lipót nagyapám is szabó volt, sőt még az ő édesapja, Hirsch József is. Jó családi körülmények között éltek, ezt bizonyítja a sírkő és a sírhely a temetőben. Mert ez valahogy úgy volt, hogy a hierarchia pontosan megszabta, hogy kit temessenek hátra, kit pedig a temető közepébe, ugyanis tudtommal mindenkinek meg kellett vásárolnia a sírhelyet.

Az ükszülők és a nagyszülők, ahogy én hallottam, nagyon vallásos emberek voltak. Tudtommal az apai nagyszüleim egyáltalán nem változtatták meg a nevüket. Mindegyikük büszkén viselte a Kornfeld nevet. Két nagybátyám közül az egyik Keményre változtatta a nevét. Az édesapám öccse, Sándor bácsi szintén megváltoztatta a nevét Keményre.

A Kornfeldek németeknek tartották magukat, nem tudom pontosan, miért. Tudom, hogy emlegettek egy bizonyos távoli Kornfeld bárót [lásd: Kornfeld Zsigmond], de a Kornfeldek többnyire dunaszerdahelyi származásúak voltak. Már akkor jelentettünk valamit itt, amikor Dunaszerdahely még kisváros volt. A Kornfeld név dunaszerdahelyi és járási viszonyban is sokat jelentett. Gyerekkoromban sok ismerős, de idegenek is, nagy, bölcs emberként emlegették a nagyapámat, aki szabó volt. Nagyapám talán szerette volna, ha a többi fia is szabó lett volna, de például Dávid bácsi ugyan kitanulta a mesterséget, mégsem folytatta. A többiek kereskedők voltak, sőt, később a nagyapám is kereskedő lett. A szabóságon kívül saját üzletet nyitott. Ez az üzlet a későbbiekben egyre jobban bővült. Végül aztán az apám átalakította egy kis áruházzá.

Az anyai nagyapám, a Grünwald nagyapa nagyon aranyos ember volt. Emlékszem rá. Nagyon közkedvelt volt, malomigazgató, bankigazgató, majd egy biztosítótársaság igazgatója volt. Mindig valahol a középpontban szerepelt. Bármilyen rendezvény volt, bármi alakult, például sportkör, társaskör stb., a nagyapám ott valamilyen formában biztosan szerepelt. A nagyanyámról ez nem mondható el. Ő megmaradt egyszerű asszonynak a nagyapám mellett, megőrizte a szerénységét. Nagyapám nagystílusú világfi volt, akit mindenki ismert. Ő haladt a korrallal, nagyanyám viszont megmaradt olyannak, amilyen volt, egy egyszerű, kisvárosi néninek. Különben a Grünwald családban mindenki próbált átalakulni nagypolgárrá. Gondolkodásuk kispolgáris volt, de szerettek volna kitörni. Mindenki ilyen volt, még a lányok is, akik férjhez mentek, családot alapítottak, ők is nagyon törekvők voltak.

Többnyire magyarul beszéltek, de amikor még gyerekek voltunk, gyakran hallottam, hogy németül beszéltek. Főleg akkor, amikor nem akarták, hogy értsük, miről beszélgetnek. Annál jobban odafigyeltünk, és annál jobban megtanultuk ezt a nyelvet. Mert hát természetesen érdekelt, hogy

miről beszélnek, mindig úgy hegyeztem a fülem, mint egy nyúl.

Nagyon jól emlékszem, hogy az anyai nagyapámnak nem volt szakálla. Jó, pödrött magyar bajuszt viselt, kipát, kaftánt nem hordott. Egy úriember volt. Ellenben a nagyanyám parókát tett a fejére. A nagyanyámat nagyon jó üzletasszonyként ismerték. Egyszer a nagyapám kint tartózkodott Bécsben egy barátjával, aki szűcs- és szőrmekereskedő volt, és akinek sürgősen pénzre volt szüksége. Az is lehet, hogy játékra vagy rulettre kellett, de elfogyott a pénze. A nagyapámtól kért kölcsön pénzt. Szerencséje volt, nagyon sok pénzt nyert. Hálából azt mondta a nagyapámnak, hogy küld a feleségének egy szép perzsabundát. Nagyapa rákérdezett az árára, mivel perzsabundát azért nem engedhetett meg magának csak úgy venni. Abban az időben nagyon drága mulatság volt a bundavásárlás. Egy bunda értéke úgy hat-nyolc ezer korona körül mozgott. A szőrmekereskedő felajánlotta a nagyapámnak, hogy háromezer koronáért eladja neki, így próbálta revansálni a kölcsönt. Nagyapám megörült, boldog volt, hogy háromezer koronáért megvehette nagymamámnak a perzsabundát. Hazahozta Bécsből, de mivel ismerte a nagyanyámat, azt hazudta, hogy ezeröttszáz koronáért vette. Belenyugodott a nagyanyám, hogy csak ennyibe került, pedig ő is tudta, hogy milyen drágák ezek a bundák. Ezzel akkor megnyugodtak a kedélyek. Egy bizonyos idő után, amikor a nagyapám hazaérkezett a munkából, azzal várta őt a nagyanyám, hogy jó üzletet kötött. Eladta a perzsabundát kétezer koronáért. Keresett rajta ötszáz koronát, konstátálta a nagyanyám. Nagy pénz volt akkoriban az ötszáz korona. Nagyapám nem is merte megmondani, hogy ő háromezerért vette.

Kornfeld nagyszüleimet sajnos nem ismertem. Amikor én megszülettem, ők már nem éltek. Tudtommal Kornfeld nagyapa szakállt, kipát, kaftánt nem hordott. Ő is szabó volt. A zsidó tradíciókat azonban nagyon betartották, számukra ez természetes volt Dunaszerdahelyen abban az időben. Ennek ellenére nem voltak kirívóak, és nem tartoztak a túlbuzgó vallásosak közé.

Tudtommal mindkét nagyanyám parókát hordott. Persze csak különleges alkalomkor, mint például családi összejövetelek, vagy ha elmentek valahová, és ott meg kellett jelennie. Nagyanyám [A Grünwald nagymamáról van szó. – A szerk.] állandóan fejkendőt hordott. Sőt! Emlékszem, nyáron, amikor még kisgyerek voltam, láttam, hogy a nagymama közeledik hozzánk, fejkendővel a fején. Kérdeztem is tőle, hogy miért visel fejkendőt ilyen nagy hőségben. Erre azt válaszolta, hogy neki csak két kendő van a fején, és az nem sok. Úgy járt az utcán is, hogy két kendő, egy nagy sál a vállán, ezt vállkendőnek hívták. Télén, nyáron egyaránt.

Mivel a Kornfeld nagyszülőket nem ismertem, nem tudom megmondani, hogy milyen családi házban laktak. A Grünwald nagyszülők egy szép nagy házban éltek. Ennek a háznak az elejében volt az Adria biztosító. Az egész ház a nagyapámé volt. A biztosító mögött volt egy lakás. Ott a nagyapám egyik fia lakott, kétszoba-konyhás lakásban. Utána következett a nagyapám lakása, szintén kétszoba-konyhás. Spejz is tartozott hozzá, ami ritkaságnak számított még akkor. Mellékhelyiség is volt bent a házban. A nagyapáméknak és a nagybátyáméknak közös fürdőszobájuk volt. Mind a két lakásból be lehetett jutni a fürdőszobába. Villanymotorral hajtották a vizet a fürdőszobába. Központi fűtés nem volt, emlékszem a kályhára.

A házat egy nagyon nagy udvar fogta körül. Az udvarban egy hatalmas, fából épített raktár állt. A nagyapám és a nagybátyám mezőgazdasági gépeket is árult. Az udvar hátsó részében pár gyümölcsfa nőtt. Az udvar olyan hosszú volt, hogy a hátsó része a következő utcáig nyúlt. Semmi háziállatot nem tartottak a háznál.

A szüleim és a nagyszüleim is állandóan tartottak cselédlányt. Anyámnak vagy a nagyanyámnak segített a sütésben, főzésben. Mosónőt akkor hívtak, amikor nagymosást tartottak. Ha nagytakarítást csaptak, akkor még egy bejárónő is szokott segíteni. Mindig olyan nagy dolognak tűnt számomra, különösen a nagyünnepek előtti takarítás. Ekkor mindig jött még valami segítség.

A nagyszüleim vallásosak voltak. Főleg olyan szempontból, hogy minden ünnepet megtartottak. Természetesen a nagyanyám csak akkor járt zsinagógába, amikor érkezett valamelyik nagyünnep előestéje. A nagyapám rendszeresen járt, éppen úgy, mint az édesapám is. Ha nagyünnep volt, nem hiányozhatott senki sem a családból a zsinagógában. Nagyapám és az apám külön ülőhelyet tartott a nagy zsinagógában. Az ülőhelyet annak idején meg kellett vásárolni. Az sem volt mindegy, hogy a zsinagógában ki hol ült. Nagyon drága volt, ha valaki olyan jó helyen akart ülni. Kisgyerekkorom óta az édesapámnak mindig ugyanott volt az ülőhelye. Nem volt ez olcsó dolog.

Nálunk az egész család a Zsidó Pártnak volt a tagja. A politikai megmozdulásokat a cionista szervezetek rendezték, támogatták, de mindig a Zsidó Párton keresztül. Nem tudom pontosan, hogy a későbbiekben nagyapám mennyire vett részt a politikai életben. Az édesapámnál már más volt a helyzet, azt már pontosabban tudom.

Grünwald nagyszüleim külön házban laktak. Az egyik szomszédjuk zsidó volt, a másik nem. A viszonyuk nagyon jó volt. Nagyapámnak sok barátja volt. Legjobb barátját Brüll Mórnak hívták. A Teleki utcában volt egy nagy építési vállalata. Nagyon magas, pocakos bácsi volt. Szinte naponta találkoztak a nagyapámmal. Ebéd után gyakran bementek az Erdős Kávéházba. Én mint kisgyerek sokszor elkísértem a nagyapámat. A kávéhoz kaptak két darab kockacukrot, amit kis tálkán hoztak a kávé mellett. A nagyapapa cukorbajos volt, soha nem cukrozta a kávéját. A tányékkára, amin a cukor volt, leöntött egy kis kávéját, pont rá a cukorra. A cukor beszívta a feketekávéját, és aztán a számba tette a nagyapapa.

A nagyszüleim testvéreiről nem tudok semmit. A nagyanyámnak élt egy rokona Győrben. Ez a rokon megváltoztatta a nevét, és Erdélyi lett. Nagyon híres emberré vált Győrben mint gyors- és gépíró. Elnyerte az Európa-bajnoki címet is. Doktor volt, azt hiszem, jogfilozófiából, de ezt nem tudom pontosan. Én mint fiatal srác gyakran jártam Győrben biciklivel [1938 novemberétől Dunaszerdahely átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott. – A szerk.], és ha véletlenül péntek este vagy szombaton náluk maradtam, akkor Erdélyi nagybácsimmal mentem el a templomba. Akkor láttam, milyen nagy kitüntetéssel fogadta őt a többi zsidó. A győri tűzoltóság parancsnoka lett. Nagyon nagy szakembernek számított ebben a szakmában. Amikor Hitler átvette a hatalmat Németországban, akkor egy nagy hajótűz keletkezett, azt hiszem, Hamburgban. Senki sem tudta megállapítani, hogy miért lobbant lángra a hajó. Ernő bácsi éppen akkor jelen volt, ő állapította meg a tűz okát. Hitlertől kitüntetést is kapott ezért. Persze visszajelezték Hitlernek, hogy zsidó az illető, akinek elküldte a kitüntetést. Állítólag Hitler azt mondta, hogy ő a szakembernek küldte, nem a zsidónak. Így kapott Ernő bácsi Hitlertől kitüntetést. Emlékszem rá, egy csomó kitüntetése volt. Termetre kicsike, de végtelenül okos ember volt [Dr. Erdélyi Ernő 1940. szeptember elsejéig volt a győri tűzoltóság főparancsnoka, akkor nyugdíjazták, 1944-ben pedig deportálták, nem tért vissza a koncentrációs táborból. – A szerk.].

A nagyszüleim soha nem meséltek a saját gyermekkorukról. Akkoriban más világ volt. A szüleim sem meséltek a saját gyermekkorukról. Elképzelhetetlen volt egy fiataltól, hogy kutasson az élő

nagyszülők vagy a szülők múltjában. Tabu maradt a múlt. Annyit azonban elkaptam, hogy a nagyapám, aki szintén szabó volt, annak idején még járt vásárokbá, és ruhákat, nadrágokat, kabátokat árult, amiket gyártottak. Arról hallottam mesélni, hogy amikor Gútán [Komárom vm.] vagy Szencen [Pozsony vm.] tartottak vásárt, lovas kocsikkal mentek oda. Sátorat állítottak, és úgy árulták a portékát. Fiatalkorában az édesapám is elkísérte. Ő mesélte, hogy mit és hogyan csináltak. Mesélt arról, hogy például amikor megjelent a vevő, és a zakó, amit próbált, nagynak tűnt rá, akkor hátulról kicsit összehúzták, amikor előlről nézte magát a tükörben, és máris nem tűnt nagynak a zakó. Amikor pedig a hátulját nézte, akkor meg előlről kellett meghúzni.

Édesapám 1883-ban született, édesanyám pedig 1890-ben. Mind a ketten Dunaszerdahelyen. Mind a ketten hét testvér közül valók voltak. Arról, hogy milyen tanulmányokat folytattak, soha nem volt szó. Azt tudom, hogy az édesapám a szabó szakmát tanulta ki, kijárta a kereskedelmi iskolát [lásd: kereskedelmi iskolák], és átvette az édesapja után azt az üzletet, amely férfi-, női és gyermekkonfekcióval foglalkozott. Az édesanyám nem tudom, milyen iskolákat végzett. Az édesapám tökéletesen beszélt magyarul, németül és franciául. Az édesanyám magyarul és németül.

Apám szép fiú volt, a fiatalkori képekről ítélve. Dunaszerdahelyen kerültek össze az édesanyámmal, aki nagyon szép lány volt. Az ő apja is nagyvilági embernek számított. Sok mindenben szinte véletlenül az édesapámmal együtt dolgoztak, például a városi előljáróságban, a Duna Bank és az Első Dunaszerdahelyi Gőzmalom vezetőségében. Az édesapám a nagyapámon keresztül ismerte meg a leendő feleségét. Dunaszerdahelyen, a zsinagógában házasodtak össze [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Sajnos nem tudom, hogy mikor. Összeházasodtak, és egészen addig, amíg el nem vitték őket, nagyon szépen éltek.

Magyarul vagy németül beszéltek egymással. Édesapám közismert volt arról, hogy nagyon szeretett öltözködni. Minden szombaton elutazott Pozsonyba. Elegánsan kiöltözve ment, de nem értettem, hogy miért húzott mindig fehér glaszékesztyűt. Egy alkalommal, egy beszélgetés során megtudtam az okát. Azért viselte a glaszékesztyűt, mert vonaton utazott. Gyönyörű briliáns gyűrűt viselt, mert mutatni akarta, hogy ő valaki, viszont a vonaton nem akart provokálni. Ezért hordott glaszékesztyűt [A glaszékesztyű finom, tompa fényű kecske- vagy juhbőrből készült. – A szerk.]. Az édesanyám is nagyon szépen öltözködött, egyszerűen, szépen, szolidan.

Az édesapám nagyon szellemes volt, de tudott komoly is lenni. Szigorú volt. Ha valamit mondott, annak úgy kellett lennie. Nem létezett alkudozás. Egyszer vasárnap délelőtt az üzletben kértem tőle egy koronát a délutáni focimeccsre. Kérdezte, hogy felszereltem-e a kerékpárokat. Az üzletünk a városházával szemben volt, a város közepén. Azt válaszoltam, hogy nem csinálhattam meg, mivel elaludtam. Hazaküldött, hogy aludjak tovább. Elkezdtem nyafogni. Akkor apám odahívott magához, de én már nagyon féltem. Elkezdtem tolatni. Az édesapám bezárta az üzletet, jött utánam. Én hazáig tolattam, egészen a Bacsák utcába. Ott most egy vendéglő áll, az udvarában van egy lapos tetesű épület, mögötte a pincelejárata. Odáig visszatolattam, és elbújtam a pincelejárata mögé. Apám állandóan hajtogatta, hogy „Gyere elő!”. Nem mertem kijönni. „Ide gyere, mert ha bemegyek utánad, akkor nagyobb baj lesz!” Ahogy előmerészkedtem, akkora pofont kaptam, hogy legurultam a lépcsőn. Rám zárta az ajtót, meg sem nézte, hogy mi történt velem. Én abba betegedtem bele, hogy meg sem nézte, mi történt velem. Amikor apám elment, édesanyám odajött megkérdezni, hogy vagyok. Bőgtem, de látta, hogy nincs baj. Csak akkor engedtek ki a

pincéből, amikor hazajött az édesapám. Megtanultam egyszer és mindenkorra, hogy az édesapámnak első szóra kell szót fogadni. Még szabósegéd koromban is első szóra ugrottam az apámnak.

Édesanyám gyengéd volt, mindig segíteni akart, mindenkinek jót tett. Nem tudott szigorú lenni. Amikor gyerek voltam, szegény mindig könyörgött, hogy nyáron délutánként menjek vele pihenni. Délelőtt főzött, délután lefeküdt. Persze a gyerekek sohasem fáradtak. Amíg pihent, én felmásztam a közeli lapos tetejű épület tűzfalára. Felébredt az édesanyám, és kijött. Meglátott ott fent, rettenetesen megijedt. Nem mert szólani, mert félt, hogy leesek. Bezzeg amikor lejttem, prakkerral porolta ki a nadrágom. Többet aztán nem másztam fel oda.

A családi üzleten kívül volt még egy üzletünk, közvetlenül a katolikus templom mellett, az ún. Bagolyvár előtt. Az az épület is a miénk volt, női kabátüzlet, egy ilyen fióküzlet volt. Azonkívül Megyeren [= Nagymegyér (Komárom vm.)] szintén egy fióküzletet nyitott az édesapám, ahol női, férfi- és gyermekkonfekció volt. Bátorkeszin is, ott pedig csak férfi-női konfekciót árult az édesapám [Bátorkeszi - Esztergom vm.]. Tudtommal a bátorkeszi bolt úgy lett, hogy az üzletben három könyvelőt alkalmaztunk, és a sógorom idekerült hozzánk főkönyvelőnek. A szülei, a Végh család bátorkesziek voltak, az édesapám nyitott ott egy üzletet, amibe az árut ő szállította, és a sógorom szülei abból éltek. A Végh család nagyon vallásos zsidó család volt. Nyáron néha elküldtek engem Bátorkeszire, amit nem szerettem, mert ha nyáron bárhol nyaraltam, akkor azt csinálhattam, amit akarok, viszont Végh bácsi olyan volt, hogy beült az üzletbe délután, mert ott jó hűvös volt, és nekem mennem kellett vele. A Tórárt tanultuk olvasni. Engem viszont minden más érdekelt, csak az nem. De hát muszáj volt. Az üzlet épphogy csak ment. Arra elég volt, hogy megélték belőle. Hasznot nem hozott az édesapámnak.

Édesapám sok évig a polgármester-helyettes tisztségét is ellátta Dunaszerdahelyen. A Pozsonyi Iparkamara révén tagja volt az Országos Iparkamarának. Oda [Pozsonyba] minden szombaton eljárt a gyűlésekre. Közismert ember volt. Az újfalusi közbirtokosság elnöke volt [Közbirtokosság - valamely földbirtok haszonélvezetében részes felek összessége. A közbirtokosságok 1848 előtt keletkeztek, nemesi jellegűek voltak, és többnyire vérségi (családi) köteléken vagy a közös adományon alapultak. A 20. század első felében már csupán a közös legelőket és erdőket illetően volt jelentősége. Kényszerközösség volt, fenntartása vagy megszüntetése nem a részes felek akaratán múlt. Igazgatója vagy elnöke volt és választmánya, a fontosabb ügyekben a közbirtokosok közgyűlése döntött szótöbbséggel a szokások alapján, alapszabályok általában nem voltak. - A szerk.]. Mindenféleképpen benne volt. A kulturális szervezetek munkájába az édesanyám is bekapcsolódott, például a WIZO-ba. Az édesapám is benne volt minden zsidó kezdeményezésben. Ő volt a [duna]szerdahelyi Zsidó Párt elnöke. Országos viszonylatban nem tudom, de Dunaszerdahelyen komoly ereje volt a pártnak, mert a képviselő-testületnek több mint a felét a zsidók adták. Akadt olyan is, aki nem a zsidó, hanem a demokratikus párton keresztül került be. Általában a dunaszerdahelyi zsidó érdekeket mindig közösen védték. Ebben az édesapámnak nagyon nagy érdemei voltak, amit városszerte ma is elismernek. A dunaszerdahelyi sport és a kultúra is ezt bizonyítja. Édesapám alapító tagja volt a sportegyesületnek is. Bárminek a szervezéséből kivette a részét, de nem csak a szervezéséből. Kevés olyan ember akadt, aki megengedhette magának, hogy anyagilag is támogassa a sportegyesületet. Aki viszont megengedhette magának, annak szíve nem volt hozzá. Az édesapám nagyon sokat adakozott. Így került hozzánk például a futballcsapat egyik oszlopos tagja, Holczner Karcsi, akit Kosútnak

becéztek. Centert játszott a csapatban. Az édesapám felvette őt hozzánk könyvelőnek, segédkönyvelő lett. Akármire kellett bármilyen támogatás, akkor az édesapám nemcsak hogy részt vett benne, hanem voltak olyan esetek is, különösen a húsvét [Pészah] előtti időszakban, amikor a szegény gyerekeket felöltöztette, mivel konfekciós üzletünk volt. Ruhát és kabátot kaptak, a cipőt, ha jól emlékszem, a Weiss Miksa cipőüzlet adta. Húsvét előtt így felöltöztették közösen, ingyen a fiatalokat. Ezért soha senki nem fizetett. Más is támogatta ilyenkor a szegényeket. Élelmiszerral Hübsch Lipót vagy Weiss Sándor. Mindketten egy időben hitközségi elnökök is voltak.

Az édesapámnak főleg zsidó barátai voltak. Közvetlen szomszédban lakott doktor Bartušík. A két fiútestvér egyike jogász volt, a másik pedig Dunaszerdahelyen dolgozott mint közjegyző. Volt egy lánytestvérük is, Ili néni, aki a helyi magyar gimnáziumban tanított. A Bartušíkokkal nagyon jóban voltak, azonkívül Tölgyesi bácsival, a kéményseprővel, Schenker Béla bácsival, a polgármesterrel. Gyakran járt hozzánk például doktor Stern Ernő és doktor Wiener Béla. Együtt dolgoztak a sportegyesület kiépítésén. Különben nálunk, az udvarban a szomszédokkal is természetes baráti viszony alakult ki. Összejártak már csak azért is, mert az édesanyám és Kohn néni együtt jártak valaha iskolába, és gyerekkoruk óta barátkoztak. Nagyon jó viszonyban volt Neuhauserékkal és doktor Erdélyivel. A társaskör vezetőségében szintén mindenkivel nagyon jó viszony alakult ki. Az édesanyám barátnője Blau Riza néni volt és az udvarbeli Munk festő felesége. Munkék Nagyszombatból kerültek ide, [Duna]Szerdahelyre. Nagyon jó barátságba keveredtek, a nővéremet megtanította varrni, a nővérem aztán nagyon szép ingeket varrt.

Édesapám nagystílusú ember volt. Jól beszélt franciául. Minden évben elment Párizsba, végignézte a párizsi divatbemutatókat. Nagyon ügyes keze volt, jól rajzolt, ellopta az ötleteket, és aztán eladta a prostějovi gyárnak. Az öccse Prostějovban volt konfekciógyáros [Prostějov – város a mai Csehország keleti részén. A 19. század második felében az erős zsidó közösségnek köszönhetően fontos ipari központtá vált, az ország ruházati ipari termelésének harmadát adta. Az 1890-es népszámlálás szerint Brno és Jihlava után Morvaország harmadik legnépesebb városa volt (www.mestopv.cz). – A szerk.]. A készruhákat aztán Dunaszerdahelyen divatbemutatón bemutatták, ami nagyon nagy ritkaság volt, mert még Pozsonyban sem volt ilyen rendezvény. Dunaszerdahelyen minden évben megrendezték. A Kornfeld Ármin Áruház divatbemutatókat rendezett, férfi- női és gyermekkonfekcióból. Ezáltal jól menő üzlet lett a miénk.

Édesapám jószívű volt. Mai fejjel gondolva, hihetetlennek tartom, hogy mennyire hagyta magát befolyásolni a testvérei által. Az egyik testvére, Dávid bácsi, aki Pozsonyban lakott, éhhalálra bizonyult. Először utazószerűség volt. Az édesapám beszállt Pozsonyban egy olyan vállalkozásba, amibe egymillió koronát kellett befektetnie. Óriási nagy divatárüzlet, kirakatok. „Terminus”-nak hívták az áruházat, a főtéren állt, ahol a kórház van, a Bat'ától lefelé. Dávid bácsi igazgatóként szerepelt, és ezért szállt be az apám ennyi pénzzel. Tönkre is ment. Egy pár ruhaakasztó maradt belőle. Az egymillió korona elúszott. Nagyon nagy érvágás volt. Gyerekfejjel láttam és hallottam, mindenki a családban ezen sírt, hogy hogy lehetett ennyivel beszállni. Apám segíteni akart. Dávid bácsi magyarázta, hogy milyen nagy dolog lesz ez, és ő lett ott az igazgató. Elúszott minden pénz. Hála istennek, akkor nem kellett minket támogatni.

Volt egy bácsi, Joki bácsinak hívták. A [duna]szerdahelyi zsidó menházban élt a feleségével. Minden péntek délután nekem kellett két bárheszt, egy liter bort és öt koronát vinni nekik. Nagy pénz volt ez abban az időben. Az öt koronáért főztek maguknak, vettek, amit kellett. Jó szombatjuk volt. Joki

bácsit élete végéig támogatta az édesapám. Nem tudom különben, hogy milyen viszony volt köztük.

Egy másik család, akiről nagyon sokáig azt hittem, hogy vérrokon, apámnak csak fogadott rokonsága volt. Meghalt egy Levitusz, aki meghagyta a végrendeletében, hogy nyolc gyerekének a nagyapám legyen a gyámja. Az apámék is nyolcan voltak testvérek [Bizonytalan, hogy az apjának 6 vagy 7 testvére volt-e. Hol így említi, hol úgy. – A szerk.], és a Levitusz gyerekekkel úgy nőttek fel, mintha testvérek lettek volna. Ezáltal kialakult egy családi kapcsolat a galántai Levituszokkal. A pozsonyi Fehér Passzázs egy nagy üzletház, konfekciós üzlet volt a Széplak utcában. A tulajdonos, Fehér Samu felesége szintén Levitusz lány volt. A komáromi Schwartzok családjában szintén élt Levitusz származású lány. Ezek a családok összetartottak, és mindegyik valamilyen formában részvényes volt Prostějovban. Így a prostějovi konfekció csak ezekre a helyekre, ezekbe az üzletekbe mehetett. Senki más nem kaphatott prostějovi konfekciót. Csak Dunaszerdahely, Komárom, Galánta, Pozsony. Ennyire zártkörű volt. Azóta is fennmaradtak a rokoni kapcsolatok. Csak nemrég jöttem rá, hogy ez nem volt valódi vérrokonság. Ilyen a Mózes Joli néni is Izraelben. Viszont a családi kapcsolatok nagyon erősek voltak. Anyámnak is, apámnak is hét testvére volt. Pesten is éltek rokonok. Ezáltal a debreceni, a pozsonyi ág mind összekapcsolódott.

Amíg nem lettünk magyarok [Dunaszerdahely a trianoni békeszerződést követően Csehszlovákiához került, majd az első bécsi döntést követően, 1938 novemberétől átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott. – A szerk.], addig nagyon jó volt a család anyagi helyzete. Miután magyarok lettünk, kirabolták az üzletet, és egy csomó tartozásunk keletkezett, borzasztóan tönkrement a cég. Nemsokára bevonták az édesapám iparendélyét a konfekcióról, és elvették az iparendélyét a szabóságról is [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Ez mind megszűnt. Emlékszem rá, újra kellett valamit kezdeni, és úgy próbálták, hogy varrógép és gyermekocsi. Az édesanyámnak el kellett adnia az ékszereit. Nagyon sok szép ékszere volt. Akkor már csak léteztünk, mert hát azért a név megvolt, a cég mint olyan létezett. Olyan időszak azért nem volt, hogy szűkölködtünk volna. A bátyám közben elszökött. Egy időben behívták az édesapámat munkaszolgálatba. Diószegen volt munkaszolgálatos [Valószínűleg a Pozsony vm.-ben lévő Magyardiószegről van szó, de volt ugyancsak Pozsony vm.-ben Németdiószeg nevű kisközség is. – A szerk.]. Aztán letartóztatták, elvitték Kistarcsára, ahol fogva tartották [lásd: kistarcsai internálótábor]. Akkor nehezen éltünk. A cég lassan felemészttette magát. Amíg fennállt a nagyvállalat, több üzlet volt, addig természetes volt, hogy három könyvelőt és főkönyvelőt alkalmaztunk. Aztán már nem volt olyan jövedelem. A sógorom és a nővérem velünk élt. Egy család voltunk. Amikor apámat bezárták, kicsit keményebb lett az élet. Azért is mentem el [Duna]Szerdahelyről Pestre, majd [Érsek]Újvárra. Aztán visszatértem [Duna]Szerdahelyre. A munkaszolgálatos időm előtt már újra [Duna]Szerdahelyen voltam.

A Bacsák utcában laktunk, háromszobás lakásban. Konyha, spájz, mosókonyha. Nem volt vízvezeték. Vízpadon mosakodtunk. A vízpadon állt egy lavór, amiben mosakodtunk, mellette egy külön lavór direkt kézmosásra. A mosdó, úgy hívták, hogy mosdó, tulajdonképpen csak egy lavór volt, és mellette tartottuk a szappanokat meg a fogkeféket. Ez egy olyan tisztálkodási rész volt. A szobában nem is volt ilyesmi. Csak ágyakkal és egy nagy fotellel volt berendezve. Itt, a Bacsák utcában egy nagy közös udvarban laktunk. Elöl laktunk mi, az utcai fronton. Utánunk jött a Kohnék lakása, az kétszoba-konyhás lakás volt, majd a Munkék, az is kétszoba-konyhás volt, végül Kvimmerné szoba-konyhás lakása. Legvégül állt egy épület, abban volt a mosókonyhánk és egy

óriási spájz, a másik oldalon pedig a szabóműhely. Később az édesapám megvette a városházával szemben lévő házat, ahol már vízvezeték is volt. Szintén három szoba, előszoba, spájz, garázs, szabóműhely és mosókonyha teljesen különálló udvarral. A nagyszobában aludtunk, a szüleim és én. A nővérem közben férjhez ment, a bátyám elment. Különben is keveset tartózkodott odahaza, mert Berlinben járt egyetemre. A középső szoba vendégszoba, a szélső szoba pedig a szüleim hálósobája volt. Tavasztól ősziig a szüleim a hálósobában aludtak, télen, hogy ne kelljen fűteni, a nagyszobában aludtunk mind a hárman. Én automatikusan, mert ott állt a gyerekágyam. A szüleimnek egy rekamiét helyeztek be. Így egész télen velem aludtak. Kályhával fűtöttünk, szénrel és fával.

A Bacsák utcáról a Fő utcára körülbelül 1936-ban költöztünk át. A Fő utcán nem volt semmilyen kert. Ott csak a szomszéd falra futtatta fel eleinte az anyám a babot, aztán később a szőlőt. Semmi kertünk nem volt.

Az édesanyám mindig ott olvasgatott. Szeretett olvasni, különösen az úgynevezett Cene Renét, egy vallásos könyvet olvasgatott minden szombaton [„Cene Rene” – szó szerint: „Gyertek és lássatok”, zsidó nőknek írt magyarázatos és egyszerűsített Sulhán Áruh jiddis nyelven. – A szerk.]. A lakószoba bútora egyszerű volt. A középső vendégszobát faragott bútossal, zongorával, óriási nagy festményekkel, nagy tükörrel rendezték be. A szüleim hálósobája is nagyon szép volt. Sok könyvünk is volt, emlékszem Tolsztoj összes műveire. Gyerekként borzasztóan szerettem olvasni. Nyáron mindig beszköttem a hálósobába, és elővettem Tolsztoj valamelyik művét. Bebújtam az ágy alá, és lámpával olvastam.

Szakácsnő és cselédlány mindig volt a háznál. Sőt, az inasok is besegítettek, fát vágtak, vizet hordtak, ezt nem kellett a cselédlánynak [lásd: cseléd]. A lány természetesen velünk lakott. Az inasok nálunk kosztoltak. A cselédlány nem volt zsidó. Az inasok között is csak egy zsidó volt. Ők is ott kosztoltak, ott tanultak. Cselédlányt úgynevezett szerző által fogadtunk. Ha valakinek cselédlány kellett, akkor megkérte a szerzőt. Fűrst volt az egyik, a másik Fleischmann Hermina. Ha olyan cselédlányt szerzett, akit leszerződtek, akkor [a szerző] két, illetve öt koronát kapott. Persze a cselédlányok is elmentek a szerzők után, hogy szeretnének valahol dolgozni. Nem volt mindegy, hová, milyen háztartásba szerződnek. Édesanyám mindig megmondta, hogy milyen cselédlány kell, és mit követel majd tőle. A kóser háztartás egy föltétel volt. Amikor felvettünk cselédlányt, akkor mindig megkérdezték tőle, hogy szolgált-e már olyan helyen, ahol kóser háztartás van. Ha nem, akkor először el kellett neki magyarázni. Sokkal gyorsabban el tudott helyezkedni, ha már volt olyan helyen. Szívesen vettek fel olyat, aki már tudta, hogy mi az a kóser. Mosogatni is külön kellett, sőt, még más mosogató vajlingot is használtunk a tejesre, mint a zsírosra. Ezt mind meg kellett tanulnia. A terítést is ahhoz igazították, hogy tejes vagy zsíros étel került-e az asztalra [lásd: étkezési törvények]. Tudnia kellett, hogy nem volt szabad az asztalra vajot tenni, amikor ott valami húsféle volt. Sokszor ezek a cselédlányok jobban tudták, mint a háziasszonyok, hogy például a margarin mellé nyugodtan ehettünk szalámit, a vaj mellé szardíniát. Kitanultak a családnál, és ha elmentek egy fiatal házaspárhoz, ahol még nem volt annyira kialakulva, akkor a cselédlány vezette be ezt a rendszert. Amikor egy új cselédlány jött hozzánk, Fűrst vagy Fleischmann Herminka elkísérte. Az első az volt, hogy az édesanyám odatette elé a krumplit. Ha vastagon pucolta, olyan cselédlány nem kellett. Vékonyan kellett hámozni. Ha a hibás részt kivágta a krumpliból, nem levágta, akkor az egy spórolós, szorgalmas lány volt. Tudták ezt a cselédlányok is. Akadt olyan is, aki azelőtt Pozsonyban szolgált, ez gond nélkül elvágta a krumplit,

és eldobta.

Édesapám rendszeresen olvasott újságot, a „Prager Zeitblatt” járt. A szüleim gyakran elmentek megnézni egy-egy színházi előadást. Moziba ritkábban jártak. Az előadásokat, komédiákat a zsidó és a katolikus ifjúsági egyesület tartotta. Csak annyi volt a különbség, hogy a zsidó előadásokat az Einbeck-féle vendéglőben rendezték. A katolikus legényegylet mindig a Kázmér vendéglőben játszott. Akkoriban a színház ott volt, ahol az Einbeck-féle vendéglő, vagyis hát a mozi, a régi mozihelyiség volt. A Csillag utcából kellett bemenni. A Kázmér-féle a Teleki utcában volt, még ma is áll az az épület. Talán úgy százötven-kétszáz személyesek voltak ezek a színházak.

Nagyon sok bálra emlékszem, mivel már gyerekkoromban láttam, ahogy az édesanyám és a nővérem készülődtek. Purimi bál, szilveszteri bál, iparosbál, Erzsébet-bál, Katica-bál. Olyankor mindenkinek új ruha kellett. Ha valaki ugyanabban a ruhában elment a másik bálra is, azt már kinézték. Az édesanyám, tekintve, hogy az idősebb korosztályhoz tartozott, állandóan fekete öltözetet viselt a bálokon, hosszú fekete ruhában pompázott. A nővérem még lány volt, éppen férjhez adandó, ezért ő nem hordott feketét. A bál volt a szórakozás, és persze a jótékonysági matinék. Egy különleges esetre emlékszem. Az ifjúsági WIZO, zsidó nőegylet rendezett egy jótékonysági előadást. Valahogy nem figyeltek oda az ülésrendre, nem ültek külön a nők és a férfiak. Egyszer csak az előadás közben megjelent Weinberger rabbi a bóherjeivel. Felmentek a karzatra. A rabbi elkezdett kiabálni, hogy azonnal hagyják abba, oszoljanak szét, mert egy ortodox hitközségben megengedhetetlen, hogy a nők és a férfiak együtt üljenek. Miatta nem tudták folytatni a jótékonysági gyerekelőadást, gyerek színészekkel, diákokkal. Mindent abba kellett hagyni, mert Weinberger lefújta. Ilyen erős befolyással rendelkezett.

Ami a vallást illeti, a mi családnk nem tartozott a túlbuzgó vallásosak közé, mégis nálunk százszázalékosan ortodox háztartást vezetett az anyám. Mindent, ami a kóserséggel kapcsolatos volt, betartott. Ebből nem engedett. Édesapám lazábban vette. Ennek dacára nálunk szombaton az üzlet zárva volt, a műhelyben nem dolgoztak [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. A szombatot mindenki tartotta. Viszont az édesapámnak, mivel az Országos Iparkamara elnökségi tagja volt, minden szombaton Pozsonyba kellett utaznia, mert akkor tartották a gyűléseket. Kisétált az állomásra, valamelyik inas vitte az aktatáskáját, ott átadta neki. Este jött meg, amikor már elmúlt a szombat. Nálunk a családban tökéletesen betartottuk az étkezési szabályokat is. Ami a péntek estét illette, csak diós hal volt vacsorára, ill. becsinált aprólék és baromfi. Tökéletesen betartottuk a családon belül a saktolást [lásd: sakter], a zsíros és a tejes ételeket, edényeket. Mindent, ami ezzel kapcsolatos.

Húsvétkor [Pészah] az edényeket teljesen lecseréltük. A húsvéti edények amúgy fent voltak a padláson. Az ünnepre lehoztuk, a házon belüli edényeket eltávolítottuk. A húsvét előtti utolsó napon, tehát érevkor a ház minden sarkát kisöpörtük, az összes szobát, úgy, ahogy az elő van írva [lásd: homecolás]. Arra emlékszem, hogy a házban lévő ételt eladtuk Csiba úrnak, a szabómesternek. Ezek voltak az úgynevezett „hómecok”. Ezt is mindig tartottuk. Tanítottak még azon kívül is, amit az iskolában tanultam. A Talmud-Tórában sok mindent muszáj volt megtanulnom. Aser Katz csoportjával tanultam, ahol a vallásosabbak voltak, különben a Weinberger csoporthoz tartoztam. Ott nem voltak állítólag annyira vallásosak. Ortodox kóser volt mindenki. Én ott tanultam, a kihallgatásokon (úgynevezett „verher”), Katz rabbi mindenkit kihallgatott szombat délutánonként. Aki tudott valamit, egy szem cukrot kapott tőle. Ez is

hozzátartozott a vallási neveléshez.

Volt egy tanítóm, aki szegény családból származott. Schwartz Nácinak hívták. Egy örökös orvostanhallgató volt, aki állítólag akkor már tíz éve járt az egyetemre, de még mindig nem fejezte be a tanulmányait. Nagyon szépen hegedült. A szüleim először nála taníttattak hegedülni. Aztán amikor kétszer-háromszor ráütött az ujjamra a hegedű vonójával, akkortól fogva nem voltam hajlandó tovább hegedülni. Schwartz Náci az édesanyjával élt együtt, nagyon szerényen. Hogy segítsenek rajtuk, kitalálták, hogy héberül taníttatnak nála. Akkoriban senki sem tanult óhébert [bibliai hébert]. Én ezt-azt hallottam a Betárban [lásd: Betár Csehszlovákiában] vagy a Hasomér Hacairban [lásd: Hasomér Hacair Csehszlovákiában], azokat a héber szavakat tudtam. Nála elég szépen megtanultam. Időközönként elmentem Weinberger rabbi bácsihoz, elbeszélgettem vele, kérdezgettem tőlem egyes dolgokat. Bennem maradt valami a héberből, mert mindig is vonzódtam a nyelvekhez.

Az édesapám soha nem hordott kapelét [lásd: kápedli]. Általában az volt a szokás, és ma is az, hogyha a rabbi meghív valakit, akkor az automatikusan elmegy hozzá. Bármelyik rabbi [Duna]Szerdahelyen, ha akart valamit az édesapámtól, ő jött el hozzá két bóher kíséretében. Édesapám még akkor sem tett fel kapelét, sapka nélkül volt odahaza. Egyszer megkérdeztem, hogy miért nem teszi fel. Azt válaszolta: „Fiam, én nem csinállok olyasmit, amiről azt hihetik, hogy cirkuszolok. Nyugodtan tudja meg a rabbi, hogy én itthon sapka nélkül vagyok.” Sőt, amikor elvitt Verbóra – itt jártam aztán később iskolába [A polgári iskola három osztályát végezte Verbón. – A szerk.] – a verbói rabbi bácsihoz, a rabbinál levetette a kalapját [Verbó – az 1910. évi népszámlálás idején 4800, főleg szlovák lakossal rendelkező nagyközség volt Nyitra vm.-ben. Trianon után Csehszlovákiához került. Verbón 1848-ban már száznál több zsidó családot írtak össze, 1919-ig a hitközség (ortodox) elemi és polgári iskolát tartott fenn. A 19. században virágzó nagy jesivák működtek Verbón. Az 1920-as években a Zsidó Lexikon adatai szerint 164 családban 670 zsidó lakosa volt a községnek. A Lexikon az 1920-as évekről megemlíti országos hírű iskolai internátusát, melyet Reich Sámuel főrabbi alapított és vezetett. – A szerk.]. Sapka nélkül ült a rabbinál, és beszélgettek. Ez egy elvi kérdés volt.

Édesanyám nem hordott sem parókát, sem kendőt. Minden szabályt betartott, a mikvébe is járt, de sem parókát, sem kendőt nem hordott.

Édesapámat nem kellett sokszor elkísérni a zsinagógába. A nagyünnepeken természetesen megvolt a bérelt helye. Minden nagyünnepen ott kellett lennem az édesapám mellett. Amint segéd lettem, már nem, akkor már a fiatalsággal, a többi fiatallal voltam együtt. Meglepő, ha így később rá gondolok, hogy egész vallásos gyerek voltam. Akkortól fogva, amikor Verbón a rabbi bácsinál megtartottuk a bár micvóm, rendszeresen, minden reggel tfileoltam. Felraktam a tfilent [lásd: imaszíj], és úgy imádkoztam. Aztán később ez valahogyan elmaradt.

A bár micvó érdekesen zajlott le. A rabbi bácsinál laktam a kollégiumban. A szüleim küldtek neki egy nagy dobozt tele különböző kóser tortákkal, süteményekkel. Kibontottuk a rabbi bácsinál, és a kollégisták elé raktuk, mindenkinek jutott. Tele voltak az asztalok. Tudom, hogy a templom előcsarnokában délelőtt, a mázkir idején, akkor ott is asztalokat raktak ki, és ott is kínálgatták a süteményeket. Akkor mindenkinek a barátja voltam. Annyi sütemény volt, hogy az borzasztó. A sok diák a kollégiumban, mindegyik süteményt akart enni. Ezért akkor nekem nagyon jó volt. Nálunk annak idején az volt a szokás, hogy nagy ünnepséget csaptak bár micvó alkalmából. Azzal a

különbséggel, hogy az enyémet nem idehaza, hanem ott tartottuk.

Dunaszerdahely egy kisváros volt, körülbelül ötezer lakosa lehetett. A lakosság több mint a fele zsidó volt, úgy háromezer zsidó lakhatott itt. Minden utcáját, minden házát és minden lakóját ismertem. Természetes volt, hogy a gyerekek, legyenek szegények vagy gazdagabbak, mindenben közösen vettek részt. Az én apám szabó és kereskedő volt, a barátaim ügyvédi vagy orvosi családból származtak, de jó barátok voltunk. Az én gyermekkoromban a cionista szervezetek nagyon erősek voltak [lásd: cionizmus Csehszlovákiában]. Ilyenek voltak például a Hasomér Hacair, a Betár, a Mizrachi. A Mizrachi már egy kicsit vallásosabb volt. Az Agudat Izrael még vallásosabb volt, mint a Mizrachi. Ezenkívül nőegylet [WIZO] és Malbis Arumim is működött. Ez az egylet minden évben húsvét előtt megajándékozta ruhával a szegény zsidó gyerekeket [Ezenkívül a gyermekes szegény családoknak juttatott télen tüzelőt, és végzett más karitatív tevékenységeket is. – A szerk.]. Természetesen volt aztán a Hevra Kadisa, ami egy nagyon komoly társaság, gazdaságilag erős egyesület volt. Hozzá tartozott a temető. Gondoskodott az idősekről, az elaggott emberekről. Ezáltal a Hevra nagyon megerősödött. Főleg adományokból élt, a cedókéből [Cedóke – jótékonyosság, adakozás; a hitközségi szegénypénztár neve. – A szerk.]. Azonkívül a temetőben például, bárki meghalt, annak a helyét meg kellett venni. A temetőben sem lehetett bárkit bárhová eltemetni. A sírhelyek az úgynevezett kasztrendszer szerint igazodtak. Volt drága és olcsó hely. Ezenkívül a Hevra, ami pénze volt, befektette. Földeket vásárolt. A város körül és a kisebb falvakban vásárolt. Ebből is származott jövedelme. Sok mindent a Hevra intézett, már ami a szegényeket, az öregeket vagy a nyugdíjas otthont illeti. Alakult egy külön vezetősége is a zsidó menháznak, mert úgy hívták, hogy menház, de szerintem az is a Hevra Kadisa alá tartozott. Tehát a Hevrának nemcsak bevétele, hanem nagyon sok kiadása is volt. Nagyon sok lakost támogatott. Hogy ki volt a vezetőségben, arra nem emlékszem pontosan. De amikor a hitközségi választásokat tartották, ott nemcsak a hitközségi elnököt választották meg, hanem az úgynevezett gabét is. Választottak például cedóke gabét, aki az adományokat ellenőrizte. A Hevra Kadisa gabe a Hevra Kadisa főnöki tisztjét látta el. Külön választották a templom-gabét, akinek a székhelye a hitközségnél volt. A hitközség egy komoly épülettel rendelkezett, ott volt az irodaház. A földszinten végig csupa irodahelyiségeket rendeztek be, ahol a vallással kapcsolatos vezetőség vagy csoport székelt. Az alagsorban lakott egy Drahos nevezetű taxisofőr, aki a templomszolga tisztjét látta el. A maceszsütő is ott kapott helyet. A földszinten irodák, az első és a második emeleten már lakások voltak, mivel hat sakter működött itt. Mindegyiküknek háromszobás lakása volt. Ez a komoly nagy épület a Fő utca közepén állott, később átépítették fogászati rendelőnek. A menház épületében is fenntartottak egy bizonyos részt egy vallási csoportnak (nem tudom, melyiknek), akiknek ott volt irodájuk. Azonkívül, ami fontos: az én időmben vetettek ki rendes hitközségi adót. Mindenkit ismertek, mindenkiről tudták, hogy körülbelül milyen a jövedelme, és a szerint szabták ki a hitközségi adót, amit muszáj volt megfizetni. Ha nem fizette meg, az adó behajtható volt. Senki nem zárkózott el a fizetése alól, de mindenki vitatkozott, mindenki kevesebbet akart.

Én eleinte a Hasomér Hacairban voltam. Hachsarákat vagy csoportos kirándulásokat szerveztünk. Én voltam a trombitás. Kaptam trombitát, otthon gyakoroltam, állandóan fújtam. A családban tele volt vele mindenkinek a feje. A Hasomér Hacair egy erősen baloldali, a vallástól távol álló társaság volt. Ugyanakkor létezett a Betár, amely nagyon erősen jobboldali volt. Később átkerültem a Betárhoz, részben azért is, mert saját asztalitenisz-csapata volt. A Betár érdekessége az volt, hogy ez egy jobboldali társaság volt, de a Betárban kerültek össze azok, akik nem jártak gimnáziumba.

Így „megfordult a világ”. Inasok és a szakmabeliek kerültek a Betárba. Akik gimnáziumba jártak, az úri társaság, ezek maradtak a Hasomér Hacairban. Pont fordítva volt, baloldaliak voltak a jobboldali csapatban, és jobboldaliak a baloldaliban. Viszont minden alkalomkor besegítettünk egymásnak. Nem létezett elszigetelődés.

A nagy zsidó közösség mellett két ortodox zsidó közösség létezett, az egyik ortodox, a másik még ortodoxabb volt. Dunaszerdahelyen két rabbi tevékenykedett. Az egyiket úgy hívták, hogy Hillel Weinberger. A Weinberger család volt az eredeti rabbidinasztia [Duna]Szerdahelyen. Az apa, Jechil Weinberger is rabbi volt, és a fia is rabbi lett. A rabbi a nagyzsinaagóga udvari lakásában lakott. A nagyzsinaagógának normális jesivája és elég sok tanulója volt. Viszont voltak még vallásosabbak, azokat úgy hívták, hogy a „püspökök”. Ezek saját templomot építettek maguknak, szintén saját rabbijuk volt. Aser Katznak hívták ezt a rabbit, Nemesszegben lakott [Dunaszerdahely négy, régente különálló, szorosan egymás mellett fekvő helység – a tulajdonképpeni Szerdahely, továbbá Újfalu, Nemesszeg és Előtejed – 1874-ben történt egyesítésével keletkezett (1886-ig mezőváros, 1886-tól nagyközségi státus; 1960 óta ismét város). – A szerk.]. Őt meggyesi [medgyesi?] rabbinak is nevezték, ugyanis Meggyesről került [Duna]Szerdahelyre [A helységnévtárak Megyes, Medgyes és Meggyes nevű helységeket tartanak nyilván, valamint számos -meggyes utótagú települést. Nem tudni, honnan került Dunaszerdahelyre Katz rabbi. – A szerk.]. Nagyon vallásosak voltak. A Talmud-Tórát a meggyesiek tartották. A Weinbergerék nem tartották Talmud-Tórát, nekik a jesiva volt a lényeg. Akiket ott kiképeztek, azok már rabbiként kerültek ki onnan. A Katzok először tanultak Talmud-Tórát, aztán lettek jesivások. De saját külön jesivája volt az egyiknek is és a másiknak is. Érdekes, a mi családunk a Weinberger rabbihoz tartozott, de én például a Katz családhoz tartozó jesivába jártam. Keveredett néha a két [hit]község. Szombat délutánként szokta meghallgatni a rabbi bácsi, hogy ki mit tud. Kérdéseket tett fel. Ezt mindig Katz rabbi csinálta. A Bacsák utcában tartották a Talmud-Tórát. Annak az udvarában volt a nagy órázás [lásd: óra] szombat délután. Természetesen csak fiúk, lányok nem lehettek jelen rajta.

Zsinagóga kettő is volt, a nagy és a „püspök”. A nagyzsinaagógában körülbelül ezer ülőhely volt, ami nagyon sok egy zsinagógában. A „püspökben” nem tudom, hány ember fért el kényelmesen, az sokkal kisebb volt. Ott állt, ahol ma a Kukucsin utca van, hátul, a nagyzsinaagógától az állomás felé. Volt még nyolc imaház. Még aki nem volt vallásos, az sem tudott annyira elszakadni a vallástól, hogy reggelenként ne menjen el a templomba. Az összes imaház mind megtelt. Például nagyon emlékszem olyasmire, hogy Pozsonyból jövet vonattal, egyszer csak kirukkolt az egyik dunaszerdahelyi pasi, mondta, hogy münchen [lásd: minhá] fogunk imádkozni, jöjjenek át a kettes számú vagonba, és akkor az összes zsidó, aki a vonaton volt, átment, és nekifogtak münchen imádkozni.

Voltak úgynevezett beszamidrasok [beszamedres, beszhamidras = tanház], ahová legények jártak, vagy pedig létezett egy csoport, ahová a nagyon vallásosak jártak. Ez a Keszler-udvarban volt, ahová körülbelül úgy kétszáz személy fért be. Azonkívül a Benedik-udvarba is jártak. Az is körülbelül olyan kétszáz személyre való beszamidres volt. A Benedik-udvar egy átjáróudvar volt, ahol a Benedikék laktak. Ezt a vallásos csoport, a zsidó hitközség építette. Szegregálták magukat. Annyira vallásosak voltak, hogy fehér nadrágban jártak, és fehér harisnya volt rajtuk [A fehér harisnya és általában a fehér vagy világos viselet a haszidok körében elsősorban szombati és ünnepi viselet. Ekkor szokás fehér vagy világos harisnyát, kaftánt, nőknek fehér kendőt viselni, míg hétköznap fekete, barna, szürke kaftán és harisnya jellemző. A viseletek színe egyébként jelezheti

a különböző haszid csoportokhoz tartozást. A fehér és világos kaftán elsősorban a szatmári, munkácsi, vizsnyici és breszlavi haszidokra jellemző. – A szerk.]. Őket nem lehetett látni soha, csak a nagyünnepekkor. Ki sem jöttek. Állandóan otthon voltak, például azok, akik a Tórát írták [lásd: szófer]. Nem egy olyan élt [Duna]Szerdahelyen, akinek az volt a megélhetősége. A Tórát írta. Tollal írta, másolta a Tórát. A Tórában nem szabad hibát elkövetni. Ott minden egyes betű számít valamit. Úgyhogy a valódi Tórát, az úgynevezett kóser Tórát pontosan megszábták, hogy hány betűből kell állnia. Ott nem lehetett még egy betűt sem véletlenül kihagyni. Akkor már nem kóser. Ez egy nagyon nehéz foglalkozás volt. Akadtak sokan, akik ebből éltek, eltartotta őket a hitközség, mert ha megírtak egy Tórát, kaptak egy rakás pénzt érte, ebből élt az egész családjuk.

Mindenkinek volt helye a templomban. Érdekes volt, hogy a nagyobb ünnepekre mindig egy évre mindenkinek meg kellett vennie a helyét a zsinagógában, a nagytemplomban. A nagytemplomba nem lehetett csak bemenni, és bárhová leülni. Nyolcszáz ülőhely volt a hívők rendelkezésére. A nyolcszáz ülőhelyet kicsi vas számokkal jelölték. Mindenki tudta, melyik az ő helye. A lehajtott rész alatt volt egy kinyitható szekrény, mindenki ott tartotta a táleszát, tfilint, úgyhogy ezeket és az imakönyveket nem kellett magukkal hordani [Azért tartották ezeket a zsinagógában, mert ezeknek a vivése is munkának számított, és bizonyos ünnepeken vallásos zsidó nem végezhetett semmiféle munkát. – A szerk.]. Én csak arra emlékszem mint gyerek, hogy az édesapám helye a Kohn szűcs melletti hely volt, bal oldalon, körülbelül a hetedik sorban. Nem tudom pontosan, hogy mennyit kellett fizetni, de azért lehetett válogatni az ülések között. Akinek megvolt a rendszeres helye, azt minden évben felszólították, hogy újra vegye meg. A legények hátul ültek, négy sorban, emelkedő sorrendben. Mind a két oldalon csupa legények voltak, az nem volt számozva. A legények arról voltak híresek, hogy imádkozáskor mindig sürgették az imádkozót. Mindig gyorsították. Az előimádkozó felmondta a szöveget, utána kellett ismételni az imát. A legények pedig úgy intézték, hogy alig kezdte el az imádkozást, már mondták is utána. Állandóan sürgették.

Végig fent karzat volt, ahol a nők voltak [Az ortodox zsinagógában a nők nem vehetnek részt a férfiakkal közösen, különválasztott hely (sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat) van számukra fenntartva. – A szerk.]. A karzat csak egyemeletes volt. Ellenben a karzat mögötti rész, a bejárat felett, a vallásos zsidó fiataloknak volt fenntartva. Egy egyesületben tömörültek, és a fiatal legények külön szoktak ott imádkozni maguknak. Ez egy külön az ő részükre kialakított rész volt, a legényeké, az ún. beszamidras. Lent, közepén volt a lemer, ahol a Tórát olvasták fel [lásd: bima]. Azonkívül elől, az ornhákajdes [lásd: frigszekrény] előtt állt az előimádkozó. A tóraszekrényig több lépcsőn kellett felmenni. [Duna]Szerdahelyen csak a nagy zsinagógában volt nyolcvan Tóra. A többiben is voltak Tórák. Mikor a simchatorá ünnepet tartották [lásd: Szimhát Tóra], akkor egyenként kiemelték a Tórákat, és mindenki, aki odament, kapott egy Tórát a kezébe, és a Tórával táncoltak körbe az egész templomon. A jelenlévők egymásnak adogatták a Tórákat a templomban. Ez egy gyönyörű ünnep volt mindig.

A nagytemplom udvarában állt a mikve. A mikvét Gottlieb bácsi gondozta. A mikve állandóan készenlétben kellett hogy álljon, amikor szükség volt rá. A férfiak mindig pénteken jártak fürdeni. Gyerekkoromból emlékszem, hogy mi is eljártunk oda fürdeni. Alig fértünk el benne, olyan sűrűn voltunk egymás mellett. De hát el kellett menni a mikvébe. Csak az az egy mikve működött [Duna]Szerdahelyen. Azonkívül a templom udvarában, hátrább, a rabbi lakásával szemben, egy beszamedrest építettek, ez a beszamidras. A Weinberger-féle jesivának ez volt a beszamidrasa. A mögött pedig, keresztben, ami lezárta ezt az egész udvart, ott voltak a kóser mészárszékek.

Körülbelül hat-nyolc kóser mézárós árult ott mindig.

Sakter is volt [Duna]Szerdahelyen, körülbelül hat. A hat sakter felváltva kántor is volt. Mindegyik elő is imádkozott ünnepekkor vagy hétköznaponként, mert hát hétköznaponként is két ízben imádkoztak, reggel és este. Az esti imát összekapcsolták a délutáni imával. Ünnepekkor pedig négyszer imádkoztak, reggel, délelőtt, délután és este. Tudniillik a hétköznapokon egy héten csak kétszer lejolnak – ez az, amikor felolvasnak a Tórából. Ez csak kétszer van egy héten. Az is reggel. Viszont ünnepnapokon, szombati napon lejolnak reggel is, délelőtt is, délután is. Este már nincs lejolás. A imarendet pontosan beosztották, hozzájuk beosztották magukat a kántorok, akik előimádkoztak. Sok fantasztikusan jó hangú kántor volt. Az egyik például egy hatgyerekes apa, Slomovics nevű kántor volt. Nagyon sokszor úgy intézte, hogy amikor ő előimádkozott, akkor az összes gyereke vele énekelt a kórusban. Gyönyörűen tudott imádkozni. Erről híres volt [Duna]Szerdahely. Sőt, volt olyan eset is, hogy Josef Schmidt, egy híres operaénekes Bécsből, itt énekelt a Kol Nidré. Az egy fantasztikus élmény volt.

Nagyon sok héder is volt Dunaszerdahelyen. Az egyik héder, hogy is hívták azt a bácsit?! A bősi úton lakott a Fischer postásék mellett egy bácsi. Most nem jut az eszembe a neve. Ahhoz jártunk héderbe. Azonkívül még két óvoda is létezett. A Stern lányok óvodája a Bacsák utcában volt, és egy másik óvoda a malom felé. Nem tudom, ki volt annak a vezetője. [Duna]Szerdahelyen nagyon betartották, hogy a gyerekeket már hároméves korukban elküldték az óvodába. Ott az alefbétet [alef-bész] kellett tanulniuk, majd később a pontozást is [A héber írásban nem jelölik a magánhangzókat. Amikor a héber írástudás erősen hanyatlani kezdett az után, hogy a rómaiak az 1. században kiűzték a zsidókat Izraelből, a rabbik az olvasás megkönnyítése érdekében kifejlesztették az ún. nikkudimokat, azaz pontok rendszerét. A mássalhangzók fölé vagy alá írt pontok jelzik az ejtendő magánhangzókat – az ilyen szöveget pontozott szövegnek hívjuk. – A szerk.]. Azonfelül meg kellett tanulniuk összeolvasni, utána a brachákat [lásd: áldások]. Ezt mind tudni kellett. Persze mind héberül tanultuk, nem tudtuk mi azt sem, hogy mit imádkozunk, de hát mégis megtanultuk. Mindenkinek tudnia kellett [Feldmár Ferenc az óvodát és a hédert szinonim fogalmakként használja, mint egy írásából is kitérni: „(Dunaszerdahelyen) Már a korai gyermekkorban, az óvodákban (chéderek) 3 éves kortól megtanították a héber betűket, oktatták a héber nyelvű imákat és az imakönyvből való olvasást” (Kornfeld Ferenc: A magyar anyanyelvű egyházak helyzete. A zsidó hitközségek, Fórum Kisebbségkutató Intézet (www.foruminst.sk) honlapja). – A szerk.]

A Talmud-Tóra a Bacsák utcában volt, a mostani imaházban. Az öt osztály mindegyikét más-más tanító tanította. Mindegyiküknek rabbi képzettsége volt. Turner bácsi volt az egyik például, Neuschloss a másik. Mind az öt osztálynak megvolt a maga tanítója.

Két jesiva volt Dunaszerdahelyen. Ha valaki végigjárta az öt osztályt a Talmud-Tórában, az azt jelenti, hogy végigtanulta a Mózes öt könyvét. Akik ezt végigtanulták, azok juthattak a jesivába, ha fölverték őket. Ez nagyon szigorú vallási előírásokhoz volt kötve. Tanulni kellett a gemórét [lásd: Talmud], ami egy komoly tudomány, a Tnáchot [lásd: Tanah] és az összes zsidó vallási magyarázatokat. Ott nem volt elég az, amit a Talmud-Tórában tanultunk. Ott már tudni kellett magasabb fokon. Tudni kellett a Tóra-magyarázatokat is. Aki elvégezte a jesivát, annak komoly esélye volt arra, hogy valahová elkerüljön rabbinak.

A rabbit mindig választották, nem lehet kinevezni. Minden hitközség maga választ magának rabbit, aki aztán bizonyos szabályokat vezet be – minegok, úgy hívják ezeket [Minhág (mineg) = szokás, gyakorlat; az egy-egy hitközségben kialakult zsinagógai szokások, amelyek betartásához aztán ragaszkodnak. – A szerk.]. A szokásokon, amelyeket valamelyik rabbi időszakában bevezetnek egy hitközségben, nem szabad változtatni. A minegokat be kell tartani. Egy híres példa, hogy van egy ima, ha valaki meghal, akkor a búcsúztatásnál az Él mólé ráchámim kezdő imát szokták énekelni a koporsónál [‘Irgalmassággal teli Isten’ – halottakról való megemlékezéskor vagy temetés alkalmával mondott ima az elhalt nevének felemlítésével. – A szerk.]. Viszont Pozsonyban annak idején Hátám Szófer betiltotta, mondván, hogy az ortodox temetőben ezt nem szabad soha énekelni. Pozsonyban a mai napig ha temetnek, ezt az „Él mólé ráchámim”-ot ott nem éneklük. Ez az egyik a pozsonyi minegok közül. Bizonyára valamilyen oka van. Hátám Szófer megmagyarázta, megindokolta, de én nem vagyok annyira képzett, nem is tudom, hogy miért. De létezett ilyen.

Egy udvarban laktunk Kohnékkal. A férjet Kohn Mihálynak hívták, ő mint „cedóke gabe” érdekes, értelmes ember volt, aki a könyveléssel foglalkozott. Rendszeresen átjárt hozzánk, és az édesapámmal esténként sakkoztak. Meglepő volt számomra, hogy annak idején már tippeltek is, főleg angol futballmeccsekre. Pénzt fizettek érte, és vagy nyertek, vagy nem. Ez úgy 1935–36-ban lehetett. Négy-öt koronában játszottak, az akkor nagy pénz volt. Öt korona volt egy liter bor, hat koronába került egy kiló hús. Hallottam, hogy édesapám és Holi bácsi arról beszélgetnek, hogy a Manchester vagy más csapat hány gólt fog rúgni az első félidőben vagy a második félidőben. Ezt nagyon furcsa volt hallani egy olyan vallásos embertől, mint ő volt.

Az anyai nagyanyám vallásosabb volt. Szombaton sokszor meghívott ebédre. Mindig meg kellett mondanom, melyik sólet ízlett jobban, az otthoni-e vagy az övé. Nagyon szerettem mint a kettőt. Nem szoktam hazudni, megmondtam, hogy mikor melyik ízlett jobban. Délután ott kellett maradni egész addig, amíg kiment a szombat. Aztán a nagymamával körültáncoltuk az asztalt, és elénekeltek a szokásos szombati kimeneteli kis dallamokat [lásd: hávdálá]. Ez maradt meg nekem, ami a vallásosságot illeti.

Hogy jártak-e a testvéreim héderbe vagy Talmud-Tórába, nem tudom. A bátyám Berlinben járt egyetemre, a nővérem pedig a németországi Reichenhallban járt iskolába. Az édesanyám mesélte, amikor még gyerek voltam, hogy a bátyám kisgyerekként annyira vallásos volt, hogy nagy cirkuszt csinált, mert a mellékhelyiségben nem volt mezüze. A bátyám nagyon sokat tudott a vallásról, de hogy hol tanulta ezt, azt nem tudom. A nővérem is mindent tudott, ami a zsidósággal kapcsolatos volt. A férje szintén egy nagyon vallásos zsidó családból származott.

A szüleim minden évben jártak nyaralni, de inkább a barátokkal, engem sosem vittek magukkal. Én csak olyan kaparékok, késői gyerek voltam. A bátyám és a nővérem már nem volt idehaza. Élt itt valaha egy bácsi, aki táblabíró volt, vele jártak együtt különböző helyekre. Annak idején a Marianské Láznét úgy hívták, hogy Marienbad. Poděbradot [Poděbrady], Franyesbadot [Františkovy Lázně] emlegettek. Szegény nagymamám nem is tudta rendesen kimondani, mindig Bugyibradot mondott. Ezekre a helyekre jártak vasúttal. Az nem volt olyan egyszerű, hogy az ember felült a vonatra, és odament. Kétszer, háromszor kellett átszállni, amíg az ember odaért. A csomagokat előreküldték, postán. Ki kellett vinni az állomásra, feladni őket közvetlen a vasútnál. Egy tortúra volt, amikor a nyaralásra készültek. Magyarországra is elmentek, például a Balatonra, Pestre. Pestre inkább télen jártak, rendszeresen minden évben, leginkább színházba.

A rokonokkal nem volt nehéz fenntartani a rokoni kapcsolatot. Először azért nem, mert az édesanyám szülei itt laktak, Dunaszerdahelyen. Az édesanyámék heten voltak testvérek. Az édesapámék szintén heten voltak testvérek. Mindkét oldalról hét-hét lehetőség akadt. Nem létezett olyan év, amikor ne találkozott volna mindegyik testvér. Az édesanyám testvére, aki ma Pesten lakik, egy Leicht nevezetű emberhez ment férjhez. Leichték is itt laktak [Duna]Szerdahelyen. Jött mindig az egész család. Hol az egyik nagyszülőnél tartózkodtak, hol a másiknál. Az édesanyám többi testvére minden évben valahol találkozott. A kapcsolat nagyon szoros volt. Nem tudok róla, hogy bármilyen komolyabb döntést hozott volna valamelyikük is anélkül, hogy ne hívták volna össze a családi tanácsot. A rokoni kapcsolatokat nagyon ápolták. Amíg élt az anyai nagyapám, addig nála találkoztak, aztán nálunk. Az édesapám részéről is mindig eljöttek a rokonok, vagy az édesapám utazott hozzájuk. Az egyik testvére Prosnitzban [Proštevov], a másik Pozsonyban élt, Bécsben, Amerikában is élt egy testvér. Szerteszéjjel a világban éltek az édesapám testvérei. Pesten több testvére élt, de mindenkivel állandóan tartotta a kapcsolatot.

Amikor kisgyerek voltam, soha nem volt dadám. Az édesanyám vigyázott rám. Kisgyerekkorom óta óvodába jártam. Ott vagy az óvónők, vagy a Hirschler bácsi vigyázott ránk. Gyerekkoromban borzasztó sok csínytevésben vettem részt. Ha egy kis szabadidőm volt, akkor futballozni jártam. Bolondja voltam a futballnak. Nekünk nem voltak különleges játékaink. Volt egy karika, azt hajtottuk két darab vesszővel. Végigfutottunk a Bacsák utcán fel, aztán vissza. Volt egy cipődobozom, rákötöttem egy spárgát, beléraktam két-három követ, majd futottam vele, mint amikor a ló húzza a kocsit. A barátaim, a Kohn Gábris, Fleischmann Karcsi voltak, akik egy udvarban laktak velem.

Hogy őszinte legyek, nem szerettem tanulni. Legszívesebben elmentem volna az iskola temetésére. Ez főleg a fiatalkoromra vonatkozik. Amikor már Verbón jártam iskolába, ott olyan jó tanáraink voltak, hogy belénk verték a szlovák nyelvtant és a helyesírást. Amikor hazajöttem [Duna]Szerdahelyre a negyedik polgáriba, észrevettem, hogy többet tudok, mint a többiek. Érdekelt minden, ami a tudománnyal volt kapcsolatos. Minden fel tudott csigázni. Mindent elkezdtem kutatni. Valahogy aztán rájöttem, hogy nem is olyan rossz ez az iskola. Sajnos utána, a magyarok idejében jöttek a zsidótörvények. 1938 után már szó sem lehetett iskolába járásról. Mivelhogy a dédszüleim, nagyszüleim, édesapám, mindenki kitanult szabómester volt, valakinek tovább kellett vinni a családban az ipart. Így lettem szabóinas, inasiskolába jártam. A polgári iskolában egy szlovák tanár volt a kedvencünk, aztán elment Pozsonyba. Emlékszem rá, hogy amikor már léteztek a zsidótörvények, akkor azt mondta, hogy ha úgy döntök, hogy átszökök Szlovákiába, akkor az ő lakása - Bratislava, Nová doba 2, druhé poschodie 14. - nyitva áll. Persze szlovákul mondta, de azóta sem felejtettem el. Ez egy olyan nagy dolog volt, hogy ő felkínálta nekem akkor, hogy gondoskodik majd rólam. Gondoskodik, hogy hamis papírjaim legyenek. Ő volt az egyetlen olyan ember, aki előre felkínálta nekem ezt a lehetőséget, amikor még nem is sejtettük a jövőt. Mi 1940-41-ben még nem éreztük annyira, hogy mit is jelent az, hogy valaki zsidó. Akkor itt még nem volt annyira komoly a helyzet, de Szlovákiából már deportáltak, különösen fiatalokat [lásd: deportálások Szlovákiából]. A későbbiekben megpróbáltam felkeresni ezt a tanár urat, sajnos nem találtam, csak a sógorát. A sógora aztán itt is lakott, Dunaszerdahelyen. Nagyon rendes fiú volt az is.

Ami az iskolákat és a nyelveket illeti, három nyelven nevelkedtem. Úgy kilenc éves lehettem, amikor az édesapám azt mondta nekem: „Wen du von mir etwas willst, du musst in deutsch

sagen” [német: Ha akarsz tőlem valamit, németül kell mondanod]. Attól fogva velem csak németül beszélt. Persze nem mindent tudtam megmondani, nem mindent értettem. Ugyanakkor az iskolában tanultuk a német nyelvet. A háború alatt, a negyvenes években, már a magyarok alatt, kezdtem odahaza angolul tanulni. Valahogy bennem maradt, ha szökni, akkor irány Palesztina, ami akkor angol fennhatóság alatt volt [lásd: brit mandátum Palesztinában]. Valamennyit meg is tanultam angolul, nagy hasznát vettem a második háború alatt, amikor lágerban voltam. Különösen a felszabadulás után, mert az amerikaiak szabadítottak fel. Nem sokat, de valamit mégis értettem abból, amit mondani akartak. Akkor rájöttem, hogy az életemet mentette meg, hogy több nyelvet beszélek.

Aztán jött olyan lehetőség, hogy mégis lehet iskolába járni, így a háború után, jóval a háború után újra kezdtem iskolába járni. A „potravinárska priemysľovka”, vagyis az élelmiszer-ipari szakközépiskola vegyészeti szakán érettségiztem. Egy nagy baromfiüzem alkalmazottjaként lettem a mestervizsgát. Baromfinevelő lettem. Sőt, volt olyan időszak, amikor az iskolának, ahová jártam, én voltam az igazgatója, én állítottam össze a tantervet is, én biztosítottam a tanárok fizetését. Közben befejeztem a közgazdasági iskolát is.

Amikor Dunaszerdahelyen a zsidó iskolába jártam, zsidókkal barátkoztam. Ahogy a szlovák iskolába kerültem, már vegyes volt a baráti kör. Természetesen a régi zsidó barátaim az iskolából megmaradtak, de nem zsidó barátokra is szert tettem. Sosem hittem volna, hogy barátságunkba valaha is disszonáns hangok keverednek.

A baráti köröm, amikor már nem jártam iskolába az ifjúsági körökből, a Hasomér Hacairból vagy a Betárból került ki. Inaskoromban már keveredett, volt zsidó és nem zsidó. Ott inkább szakma szerint barátkoztunk. Szabónak tanultam, a barátaim szintén szabónak tanultak. Ez csak a szakmára korlátozódott. De nem emlékszem, hogy bárki is ezek közül a fiúk közül közvetlen barátom lett volna. Jártunk tánciskolába, szórakozni, táncmultságokra, éjjelizenéket adtunk a lányoknak, akiknek udvaroltunk. Éjjelizenét, ez azt jelenti, hogy a cigányzenekart, amelyik a tánciskolában vagy a mulatságban játszott, megfizettük, és elvittük magunkkal. Négy vagy öt fiú, közösen fizettük. Elmentünk annak a lánynak az ablaka alá muzsikálni, amelyik tetszett. Természetesen annak, aki adta az éjjelizenét, énekelnie kellett, azt, amit játszott a zenekar. Vegyes társaság volt ez már akkor. Együtt jártunk a Kálmán testvérekkel, Illényi Elemérrel. Az egyik Kálmán fiúnak, aki aztán később Székesfehérváron sebészfőorvos lett, nagyon megtetszett egy lány, Weiss Franci nevezetű. Gyönyörű szép fekete kislány. Síkabonyban lakott, mi elmentünk oda éjjelizenét adni. Játszottunk. Lehetett úgy éjjel két óra. Megálltunk az ablaka alatt. Tihamér barátom teli tüdővel énekelte a szerelmes nótát, a zenekar meg persze vele játszott. Már a szomszéd házakból is kijöttek az asszonyok, emberek, férfiak. Hosszú fehér gatyában, látszott, hogy akkor másztak ki az ágyból. Ott kint ácsorogtak, és nézték, hogy mit művelünk mi ott. A szokás az volt, ha elfogadták az éjjelizenét, akkor meggyújtottak egy szál gyertyát vagy legalább gyufát. Ha nem lobbant a láng, akkor nem fogadták el. Borzasztó feltűnő volt, már mi is besegítettünk a Tihamérnak, aki nem bírta egyedül szusszal. Dudás Józsi nagyon jól énekelt, mi is teli tüdőből fújtuk, de semmi. Az egyik szomszéd bácsi, aki ott állt fehér gatyában, megkérdezte, hogy minek muzsikálunk. Hát mondtuk, hogy azért, mert itt laknak a Weissék. Hát, mondta, maguk pont a mosókonyhájuknak muzsikálnak. Átmentünk a másik ablakhoz, ott már elfogadták a zenét.

A hobbim a sportolás. Nyáron az úszás, a teniszezés, télen az asztalitenisz, a korcsolyázás. A síelésen kívül minden sportot szerettem. Az asztalitenisz különösen elkapott abban az időben. Eredményes is voltam. A baráti köröm is így alakult ki, a sport körül. Inaskoromban képesek voltunk éjjel három órakor felkelni (reggel héttől este hétig dolgoztunk), hajnalban kimentünk a Karcsai útra, az egyetlen tenispályára. Végighúztuk a kefével a tenispályát. Lespricceltük, lehengereztük, és nekifogtunk teniszezni, egészen fél hétig. Fél hétkor gyorsan visszamentünk, ugyanis hét órára már munkában kellett lenni. Az inasélet nem volt egy leányálom.

A sportot részben a DAC-ban [A Dunaszerdahelyi Atlétikai Club 1904 óta működik (bár neve időnként más volt). – A szerk.], részben a zsidó sportegyesületekben űztem, például a Makkabeában [Az Első Csehszlovák Köztársaság megalakulása után a szlovák ország részben a sport és a testnevelés rohamos fejlődésnek indult a sokkal fejlettebb cseh testnevelő-szervezetek következetes munkájának köszönhetően. Ezek a szervezetek a 19. században alakultak, az első zsidó testnevelőegylet, a Makkabit például 1899-ben alapították Csehországban, az első sportklub, a Bar Kochba pedig 1893-ban alakult Morvaországban. Az első világháború előtt 15 Makkabi testnevelőegylet volt Cseh- és Morvaországban. Szlovákiában egyetlen zsidó sportklub volt, a Makkabea, melyet Pozsonyban alapítottak 1912-ben. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a csehek helyzete 1918 előtt merőben különbözött a szlovákokétól. A csehek nemzetiségi jogait, ellentétben a szlovákokéval, elismerték, önállóan képviseltethették magukat a nemzetközi szervezetekben, így például az Olimpiai Bizottságban is. A pozsonyi Bar Kochba Sportklub úszói az 1930-as évek végén kiemelkedő helyezéseket értek el a csehszlovák bajnokságokon, a Makkabea Sportklub tagjai pedig főleg a birkózásban és atlétikai versenyszámokban jeleskedtek. – A szerk.]. A Hasomér Hacair, mint mondtam, egy baloldali egyesület, a Betár pedig egy jobboldali volt. A Makkabeában mindegyikünk találkozott, bármelyik csoporthoz tartoztunk is. Versenyeket is rendeztünk. Pozsonyban találkozott a pozsonyi Makkabi és a Hakoah. Ezek jártak ide is rendszeresen versenyezni. Néha elég szép eredményeket értünk el mi is. A vízipólóban egész jó kis csapat alakult ki. Bajnokságokon nem vettünk részt. Időközönként rendeztek versenyeket, de nem rendszeresen.

A kulturális tevékenységünk annyiból állt abban az időben, hogy létezett a társaskörön belül egy csoport, ahol versíró versenyt rendeztek. Volt, amikor jómagam is részt vettem. Egész komoly zsűri volt. A zsűri tagja volt Pick bácsi, az ismert költő. A két Rosenbaum szintén tagja volt a zsűrinek. Az idősebbik Rosenbaum volt a zsidó iskola igazgatója, a fiatalabbik történelem- és nyelvtanár volt. Ezenkívül a cionista szervezet is mindenféle esteket rendezett. Betanultunk különböző színdarabokat, egész jól sikerült előadásaink voltak. Minden díjazás, kötelezettség nélkül, kizárólag önszántunkból, hobbiból. A vallásos zsidó egyesületek is részt vettek a kulturális akciókban. A Mizrachi a vallásos zsidó csoporthoz tartozott. Eljátszották például József elrablását Egyiptomban vagy József örökbe adását. Úgy játszottak, hogy a lányszerepeket is a fiúk alakították, mert lány és fiú együtt nem játszhatott.

Sajnos kevés alkalommal töltöttem a szülőkkel együtt a szombatokat. Ha tudtam volna, hogy mi fog majd bekövetkezni, hogy húszéves koromban elvesztem őket, akkor valószínűleg többször maradtam volna velük. A szombatjaimat mindig a barátaimmal töltöttem. Amint egy kicsit nagyobb lettem, az inaskor közepe felé már, nem tudtam elképzelni, hogy együtt maradjak a szülőkkel, nagyszülőkkel szombaton.

Nemigen jártunk vendéglőbe étkezni. Ha vendégek jöttek, a vendégséget mindig odahaza tartottuk. Esetleg a nagymamáéknál jöttünk össze. Talán az édesapám járt vendéglőbe, mert sokszor ment Pozsonyba, amikor az Iparkamarának volt a tagja.

Tályán volt egy sporttábor [Valószínűleg a Zemplén vm.-ben lévő Tállya községről van szó. Ezen kívül létezett még Kistálya (Borsod vm.), ill. Nagytálya (Heves vm.). Nagyobb zsidó közösség azonban a második világháború előtt a Zemplén vm.-ben lévő Tályán volt. – A szerk.], ahová rendszeresen eljártam. Részben a sport miatt, részben azért, mert cionista volt. Nem is tudom, hogy Hasomér vagy Betár. Azonkívül mint kisgyerek, Csesztére [Pozsony vm.] is jártunk. Az Szlovákiában van. Oda jártam kirándulni édesanyámmal, az udvarbeli nénivel és az ő gyerekeivel, akik velem egyidősek voltak.

Nyaralni nem szoktam. Nagyon köhögős gyerek voltam, télen mindig elküldtek az édesanyám hűgához, Ilonka nénihez levegőváltásra. Nyáron szintén oda küldtek nyaralni. A nagynénim férje a helyi egyházi birtok vezérigazgatója volt. Mivelhogy mezőgazdasággal foglalkoztak, majdnem mindig vagy egy kastélyban, vagy pedig egy majorban laktak.

Autóban kisgyerekkoromban ültem először. Elég gyakran. Schwartz Karcsi taxis volt. Édesapám vasárnaponként felbérelte, és elmentünk egész Tallóság [Dunaszerdahelytől kb. 15 km-re fekvő helység. – A szerk.]. Mindig hátul ültem az autóban, és szórtam a reklámokat. Falvakon mentünk keresztül, és élveztem, hogy a gyerekek futottak az autó után. Szedték össze a reklámcédulákat, amit az autóból dobáltam ki. A nagybácsimnak és a nagyapámnak is volt autója. Piros, nagy autója volt a nagybácsimnak, ha jól emlékszem, Ford volt. Abban is sokszor ültem. Aztán volt egy kis Aerójuk is. A nagy piros kocsin kívül volt a fék. Az ablaktörlőt kézzel kellett mozgatni. A legnagyobb élményem mégis a vonat. Vonaton keveset ültem. Az volt csak az élmény! Ha vonattal utaztunk, akkor valahová utaztunk. Egy gyerek életében az volt a legnagyobb dolog, ha valahová utazhatott. Mi is utaztunk nyaralni az édesanyámmal, sőt, Pozsonyba elmenni, az már egy komoly utazásnak számított.

A bátyám tizennégy évvel volt idősebb nálam. 1938-ban elszökött, elment Palesztinába, és ott is maradt. Meg is nősült. A feleségének már volt egy kislánya, akit a bátyám nevelt fel. Ennek a nevelt lányának négy gyermeke, három lánya és egy fia született. Most már mindegyik külön családot alapított. A bátyám ott is halt meg, 1989-ben, ha jól emlékszem. Ott van eltemetve.

A nővérem tizenhárom évvel volt idősebb nálam. Férjhez ment Végh Sanyihoz, aki az édesapámnál dolgozott mint főkönyvelő. Benősült a családba, de sajnós, gyerekek nem született. Ő is és a nővérem is a holokauszt áldozata lett.

Mivel távol voltunk egymástól, nem tudom, hogy a bátyám gyerekei hogyan nevelkedtek. Megmagyarázta-e nekik, hogy mi történt. Izraelben éltek más rokonok is, például két unokatestvérem is, Kemény Laci és Kemény Éva. Éva férjénél volt, Laci nős volt. A család feje Izraelben a bátyám volt. Összetartotta az egész családot. Azt tudom, hogy Kemény Laci gyerekei nagyon erős zsidó nevelést kaptak. Éva két fia már nem annyira. Ők valahogy úgy orientálódtak, hogy már fiatal gyerekként járták a világot. Amerikában is jártak. Őket inkább a kereskedelem vonzotta, nem a hazafias érzés. Nem voltak olyan erős hazafiak, mint Laci gyerekei és unokái. Sajnos Laci unokatestvérem is fiatalon halt meg. Ha jól tudom, a gyerekei még tartják a kapcsolatot az én fiammal. Valamilyen kapcsolattartás azért létezik még a családon belül.

Amikor Budapesten vagy Érsekújváron dolgoztam, reggel hatra jártam, és este hatig, tehát tizenkét órát dolgoztam naponta. Pesten találkoztam a leendő feleségem bátyjával és rokonságával. Nagyon komoly baloldaliak, kommunista gondolkodásúak voltak. Belekerültem ebbe a „csapatba”, nagyban befolyásolták az akkori gondolkodásomat. Nem tudtam dönteni, de nagyon kemény kommunista hatással voltak rám. Amikor a zsidótörvények következtében az MTE [Munkás Testedző Egyesület, dr. Előd József orvos (1888–1943) alapította, 1906-ban kezdte meg működését Budapesten. – A szerk.] is azt a feltételt szabta, hogy a zsidókat ki kell zárni, ellenkező esetben megszüntették volna, akkor magam sem tudtam, hogy mit gondoljak. Belementek, és kizártak bennünket, mindegyikünket, akik zsidók voltunk. Megmondták, hogy továbbra is mehetünk a Vilma királyné útra, mert oda jártunk. Normálisan hívtak az előadásokra is. Nagyon jó politikai előadásokat tartottak. Sportoltunk is. Csak papíron nézett ki úgy, hogy kizártak, de ez is fájt. Minden olyan dolog, ami megkülönböztette az embert a többiektől, borzasztóan fájt.

Erős antiszemitizmussal 1938 után találkoztam először. Még inas voltam. Az Első Csehszlovák Republikában [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság] nem ismertük az antiszemitizmust. De attól kezdve [Vagyis 1938 novembere után, amikor az első bécsi döntéssel Dunaszerdahely visszakerült Magyarországhoz – A szerk.], mindenhol újabb és újabb formában előjött. Ha valami nem tetszett, akkor mindennek a zsidó volt az oka. Valóban nagyon kemény antiszemitizmus volt. Később egy kicsit engedett, de aztán 1941-ben, amikor kitört a háború a Szovjetunió ellen, akkor tartóztatták le az első tizenkét embert itt, [Duna]Szerdahelyen. Köztük volt az édesapám és doktor Sió, aki szintén zsidó volt. Azért tartóztatták le őket, mert zsidók voltak. Voltak itt más zsidók is, például Steckler vagy Grünhut, akiket mint kommunistákat tartóztattak le. Az édesapámat és doktor Siót annak alapján tartóztatták le, hogy megbízhatatlan. Meg is találtam az iratot, Mátis Gyuró írta alá.

1942-ben újra erősödött az antiszemitizmus. [Duna]Szerdahelyen egyszerre ötvenkét zsidót tartóztattak le. Mindenkire találtak valamilyen kitalált okot. Az egyiket azért, mert mészáros volt, és engedély nélkül vágott valamit. Mindent kitaláltak. Csupa hazugság. Elég volt az, ha valaki tanúsította, hogy az a másik nem megbízható. És már vitték is Kistarcsára [lásd: kistarcsai internálótábor]. Az édesapámat negyvenhárom elején azzal engedték haza, hogy naponta jelentkeznie kellett a rendőrségen. Én akkor mentem [Érsek]Újvárba dolgozni.

Szlovákiában hamarabb megkezdődtek a deportálások [lásd: deportálások Szlovákiából]. Akkor szöktek ide a szlovákiai zsidók, köztük az édesapám öccse a feleségével és a lányával [Talán a Sándor nevű öcsről és családjáról van szó, akik Bécsben éltek. – A szerk.]. Itt éltek nálunk. Édesapám tartotta el őket. Fájdó dolog, hogy csak azért kellett nekik elszökni Szlovákiából, mert zsidóként születtek. Magyarországon is egymás után jöttek ki a zsidóellenes törvények, egyre keményebb és keményebb. Már azon törtük a fejünket, hogy el kell innen menni, ki Palesztinába. Elég sokan alijáztak is. Erősebb lett bennünk a zsidó öntudat, valahogy mi is próbáltunk jobban összetartani. Én akkor már visszajöttem Pestről, újra Dunaszerdahelyre jöttem dolgozni. Udvardiéknál kaptam munkát. A Baross Szövetség osztotta ki a gépselymet, a gombokat, a béléseket meg ilyen dolgokat. Bejöttek a műhelybe, és kérdezték Udvardi bácsitól, hogy hányan dolgoznak nála. Azt mondta, hogy hat ember és egy zsidó. Talán ez ma már elképzelhetetlen. Csak azért, mert valaki zsidó, akkor nem ember? Én meg vagyok róla győződve, hogy az átlag zsidó emberben sokkal több érzés van, sokkal mélyebben tud érezni, mint egy nem zsidó. Talán a génjeinkben van. Mi túl érzékenyek vagyunk az ilyen dolgokra.

[Duna]Szerdahelyen csak magyar tannyelvű nyolc-, majd később kilencosztályos zsidó alapiskola létezett [lásd: iskolarendszer Csehszlovákiában a két világháború között]. A középiskola nem volt zsidó. A kilencéves alapiskolának mindvégig Rosenbaum Dávid volt az igazgatója. Ott is minden osztálynak megvolt a maga tanítója, tanítómestere.

A zsidók Dunaszerdahelyen nagyon sok mesterséggel foglalkoztak. Nagyon sok szegény ember élt itt, viszont akadtak nagyon gazdag zsidók is. Ebből ered, hogy a foglalkozások is különbözőek voltak. Például nagyon sok zsidó iparossággal, kereskedéssel foglalkozott, de akadt malomtulajdonos, nyomdász, szakorvos, szakügyvéd, mezőgazdasági nagybérlő is. Volt, aki abból élt, hogy Tórát írt. Nem létezett olyan ágazat, amiben zsidó ne vett volna részt. Sokan azzal keresték a kenyerüket, hogy stráfkocsival fuvaroztak. A stráfkocsi sima kocsi, aminek rakterülete van, és nincsenek oldalai. Arra ráakodnak, és nehéz lovak húzzák. Az utasok csomagjait szállították be az állomásra. Hurcolkodáskor is segítettek. Rajtuk kívül akadtak még festők, suszterek, szabók, asztalosok, képeretkészítők, amit csak el lehet képzelni. Minden szakmából voltak itt, de meg is éltek belőle. Néhányan jobban, volt, aki kevésbé. Néhány nagykereskedő is élt itt, például a Hübsch Lipót, a fűszer-nagykereskedő. Akadtak nem zsidók is, például Véselyi, aki szintén fűszer-nagykereskedő volt. Éltek itt szénások is, a „szénás Weissok” például. Abból is meg lehetett élni. Ma elképzelhetetlen. Néhányan felvásárolták a szénát, kiszárították, majd eladták, és ebből éltek. Emlékezetem szerint, csak a kádárok, a kötélverők és a kefekötők között nem akadt zsidó. A többi szakmában viszont igen. A két nyomda, az Adler nyomda és a Goldstein nyomda, ahol a dunaszerdahelyi és a csallóközi újságot nyomták, zsidó kézen volt. Az egyik volt a „Csallóközi Hírlap”, a másik a „Csallóközi Lapok”. Árultak sült tökmagot is egydecis üvegekben. Ebből is meg lehetett élni. Ezt csak zsidó csinálta. Csak zsidó árult nyers halat. A nem zsidók is odajártak, ott vették, ez természetes volt. Vagy például volt egy néni, aki abból élt, hogy minden reggel hat órakor vonattal Pozsonyba utazott. Ha valakinek szüksége volt például gépselyemre, akkor ez a Krémer néni beszerezte. Este elvitte a Krémer néninek megmutatni, és akkor a Krémer néni biztos, hogy másnap olyat hozott neki. Ha valakinek útlevele, vízumra volt szüksége, akkor Krémer néni elintézte. Bármit elhozott Pozsonyból. Itt is voltak kóser vendéglők, de ha valaki nagyon finom füstölt marhahúst akart enni, ami olyan volt, mint a sonka, akkor egyik nap megmondta Krémer néninek, és ő másnap elhozta.

Eleinte nem volt mindenütt villanyvilágítás, vízvezeték, kanalizáció sem. Ez mind a háború után készült. A távíróoszlopoknak, amiket Pozsonytól Dunaszerdahelyig helyeztek le, főleg zsidók voltak az adományozói. Később bevezették a telefont is, úgy a harmincas években. Ritkaságnak számított a telefon, nagyon kevés volt belőle. Ha az egész városban akadt száz telefon, akkor nagyon sokat mondtam.

A Fő utcát macskakövekkel rakták ki a malomtól az állomásig. A Csillag utca burkolata is szilárd volt. A többi utat csak keményre taposták. Ha esett az eső, akkor eléggé sárosak voltak. Ami az autókat illeti, egy időben nagyon kevés autó közlekedett itt. A húszas évek végén talán összesen három autó járt [Duna]Szerdahelyen. Aztán borzasztó gyorsan megszorodott a számuk, sőt, néhányan direkt taxisok lettek. Leginkább azonban lovas kocsikkal, hintókkal jártak. A bérlők, akiknek gazdaságaik voltak, csézákra ültek. A jobb módú emberek is tartottak csézát egy vagy két lóval. Közismert volt Munk bácsi, a konflisos, aki egy gyönyörű szép hintóval hordta az utasokat. Munk bácsi termetre egy jó nagy darab, száznál is magas, kilencven kilós egyszerű zsidó paraszt volt. Nem volt annyira ütődött, mint aminek kinézett. A vasútállomással szemben volt egy

Lévald nevezetű vendéglő és szálloda. Egy alkalommal jött egy újonc utazó, kijött az állomás elé, meglátta a hintót. Tudta, hogy a Lévald vendéglő kóser. Kérdezte Munk bácsitól, hogy tudja-e merre van a Lévald vendéglő. Üljön csak be, mondta neki Munk bácsi. A férfi beült kofferral együtt, Munk bácsi elvitte őt körbe valahogy Kürt felé, és aztán a Lévald vendéglőbe. A férfi megvacsorázott, aztán kérte Lévaldot, hogy reggel időben költse fel, mert majd egy fuvaros kiviszi őt az állomásra. Kérdezte tőle Lévald, hogy minek neki fuvaros. Erre mondta a férfi, hogy most is sokáig tartott, amíg ideért. Hogyhogy, kérdezte Lévald, ott van szemben az állomás.

Piac több helyen volt [Duna]Szerdahelyen. Külön hely volt a tyúkpiac, külön a halpiac, a gabonapiac és külön a fapiac. Mindenütt voltak rendszeresen ott árusítók. Pénteken volt mindig a halpiac. Nálunk nem volt szokás piacra járni, mert a jobb módú zsidóknak megvoltak a szállítóik. Például Tauberék megvették a libát, kóserra levágatták, lepucolták, trancsírozták, és külön árulták a mellét, a combot, a püspökfalatot. Vagy például Grünhuték kisütötték a libatöpörtyűt, és úgy árulták melegen. Szóval megvoltak az ilyen beszállítók, akik ezen valamit kerestek, és a jobb módúak megengedhették maguknak, hogy többet fizessenek érte házhoz hozva.

Vasárnap [Duna]Szerdahelyen nem volt vásár. Ellenben vasárnap tíz óráig nyitva volt az összes üzlet. Az összes zsidó és nem zsidó egyformán. Nálunk a férfi-, női és gyermekkonfekció, a kerékpár és a varrógép. A kerékpár úgy érkezett, hogy a kormány előre, a pedálok befelé voltak, volt hozzá egy kis háromszögletű táská, amiben szerszámok voltak, és az ülés mögötti csomagtartó. Kaptam egy koronát, ha vasárnap reggel két biciklit eladásra összeszereltem. Egy korona nagy pénz volt. Ötven fillérért lehetett például egy darab császárhúst venni. Nem kósert. Egy koronáért jól lehetett lakni egy büfében. Moziba lehetett menni. Nem kaptam édesapámtól csak úgy pénzt. Csak ezzel a föltétellel.

Érdekes, az Első Republikában, Csehszlovákia idején valahogy nem éreztük, hogy van antiszemitizmus. A fiatalok között abban nyilvánult meg, hogy mondjuk, focimeccs volt a prágai Sparta és a magyar Ferencváros között. Mi többnyire a Spartának drukkoltunk, az itteni magyarok meg fradisok voltak. Csak ilyen apróságokat vettünk észre. Vagy az olimpia. Kinek lesz több aranya? A magyaroknak vagy a csehszlovákoknak? Annak már egy kis éle volt, amit velünk szemben nyilvánítottak. Mert az itteni magyar fiatalság fanatikusan magyar volt. Ők nem úgy vették, hogy csehszlovákok vagyunk, az itteni sportolókat ismerjük, és nekik szurkolunk. A csehszlovák sportolók között nagyon sokan voltak a Makkabeából is. Szurkoltunk nekik. De az osztálytársaink annyira fanatikusan magyarok voltak, hogy abban a pillanatban gyűlölettel álltak hozzánk.

1938-ban, amikor Dunaszerdahely újra magyar lett, amikor november hetedikén bejöttek a magyarok, tizennégy évesen végignéztem, ahogy csákánnyal kibontották az áruházunk falát, és gyerekkosziban tolva vitték a bundákat, biciklin tolták, amit lehetett. Ez egy borzasztó élmény volt. Ugyanakkor láttam azt is, amikor bejöttek a magyarok, mivel szemben laktunk a városházával, és a katonák díszlépéssel mentek a városháza előtt. Dunaszerdahelyiek is vonultak fel díszlépésben, és kirakták magukra az első világháborús kitüntetések. Láttam a dunaszerdahelyi zsidókat, akik szintén díszlépésben mentek, kitüntetésekkel.

Volt egy dunaszerdahelyi kitüntetett, Rujder bácsinak hívták, akinek nagyarany kitüntetése volt. Például az apósomnak, Weiss Mózesnek volt két nagyezüstje [Vitézségi érem, melyet az I. világháború idején őrmesterektől tisztetekig lefelé és a legénység tagjai kaphattak. A Vitézi

Rendbe történő felvétel feltétele volt. – A szerk.]. Amikor bejöttek a magyarok, mindenki, akinek volt nagyezüst vitézségi érme, vitézzé lett avatva, és kapott tíz hold földet [Horthy Miklós kormányzó kezdeményezésére alapították 1920-ban a Vitézi rendet az I. világháborúban és a forradalmak alatt „a magyar állam védelmében kitűnt feddhetetlen honfitársak” jutalmazására. 1945-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormány feloszlatta, de 1991 óta bejegyzett társadalmi szervezet. – A szerk.]. Az én apósom, akinek két nagyezüstje volt, nem lehetett vitéz, csak azért, mert zsidó volt. Rujder bácsi sem lehetett, pedig az egyetlen volt Csallóközben, akinek nagyaranya volt. Igaz, kivételezett volt, és kapott iparendményt, de semmi mást. Édesapám is végigharcolta az első világháborút. Kitüntetések is kapott, Károly Csapatkeresztet [IV. Károly király által 1916-ban alapított katonai emlékérem, amelynek elnyeréséhez legalább háromhavi frontszolgálat volt szükséges. – A szerk.]. Őrmesteri rangot ért el. Az olasz fronton harcolt a 72. gyalogezredben, az Isonzónál.

Amikor visszacsatolták Csallóközt, Szlovákiában már kezdett a Hlinka Gárda. Pozsonyból több autóbuszal elhoztak szlovákiai zsidókat, és letették őket Dunaszerdahelyen. Többek között a mi családunkból is. Elhozták őket, és letették itt, [Duna]Szerdahelyen. Itt voltak nálunk, mikor bejöttek a magyarok. Azok két-három nap múlva megint összeszedték őket, és kitették őket Szlovákia és Magyarország közé, a határra. Somorja mellett volt a határ. És senki sem törődött vele, hogy mi lesz velük. Voltak köztük kisgyerekek is. A Dunaszerdahelyi Zsidó Hitközség hordta ki nekik a sátrakat, a takarókat, az innivalót, a kóser kosztot. Lassacskán visszaengedték őket Szlovákiába, vagy Magyarországra jöttek. Volt olyan is, aki hosszú ideig ott volt a határon. Megéltem az Anschlusst is, amikor Bécsbe bevonultak a németek. Emlékszem, szombati napon volt. Elmentem a nagymamához, és mondtam neki, hogy képzelje, ma Hitler elfoglalta Ausztriát. Erre az én drága nagyanyámnak az volt a kérdése, hogy jó-e ez nekünk. Szegény, csak így tudott gondolkodni, annyira primitív ember volt. Hogy jó lesz-e ez nekünk, zsidóknak, vagy nem lesz jó.

Azon a napon tartóztatták le az édesapámat, amikor 1941-ben Magyarország háborút üzent a Szovjetunióval [Magyarország 1941. június 24-én szakította meg a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval, majd 1941. június 26-án hadat üzent a Szovjetunióval. – A szerk.]. Elvitték Kistarcsára. Akkor Pesten dolgoztam mint szabósegéd, és ismeretségen keresztül sikerült elintéznem, hogy meglátogassam az apámat. Hetenként jártam Kistarcsára.

Aztán később elkerültem Pestről, és Érsekújváron dolgoztam segédként. A főnököm, egy zsidó szabó olyat akart tőlem, amit nem szívesen csináltam. A szabósággal kapcsolatos dolgokat szívesen végeztem. Azonban azt, hogy a háziasszonynak minden reggel vizet vigyek be a konyhába, tűzifát vágjak, azt nem soroltam a kötelezettségeim közé. Még inaskoromban is valahogy úgy alakítottam a dolgokat, hogy elsőéves inaskoromban még csináltam, de aztán már nem. Fogtam magam, és egyik délután elmentem sétálni. Láttam egy szabóműhely feliratot. Zrubecnak hívták a főnököt. Bementem, és kérdeztem, hogy kell-e neki szabósegéd. Kérdezte, hogy mit tudok csinálni. Mondtam neki, hogy nagymunkás vagyok. Az azt jelentette, hogy nem csak nadrágot és mellényt tudok csinálni, hanem zakót és télikabátot is. Jól van, mondta, menjek el egy hét próbaidőre. Tizenkét órát dolgoztunk akkor naponta, reggel héttől este hétig. Egy hét alatt meg tudtam csinálni két zakót. Elfogadott a főnök, és azt mondta, hogy rendben van, maradjak. Maradtam, és dolgoztam nála. Egy nagy szoba volt egy stelázsival kettéválasztva. Elöl volt a főnök, aki méretet vett, próbált, igazított, szabott, mi meg, segédek, hátul dolgoztunk, öten egy szabóasztal körül. Egy alkalommal jött az érsekújvári Nyilas Párt főnöke, Gulási nevezetű, egy

púpos ember, állítólag kalapkészítő volt. Hallottam, amikor mondta a mesternek, hogy a következő héten jön Szálasi testvér. És még el kell intézni, hogy legyen egy nagygyűlés. Borzasztóan megijedtem, és amikor este befejeztük a munkát, megvártam, amíg mindenki elment, odamentem a mesterhez, és mondtam neki, hogy ne haragudjon, de én nem tudok ott lenni, amikor jön majd a Szálasi testvér. Miért, kérdezte, nincsenek rendben a papírjaim? Mondtam neki, hogy nincsenek rendben, mert zsidó vagyok. Nagy szemekkel bámult rám. Jó, hogy megmondta, Feri, de erről senkinek ne szóljon. Majd valahogy kimagyarázzuk. Következő héten megjelent Szálasi elvtárs. Nem elvtárs, testvér. Hátrajött oda, közénk. A főnök előtte megmondta, hogy ha véletlenül hátrajönne, akkor fel kell ugrani, és azt mondani: „Kitartás, éljen Szálasi!”. Felugráltunk, mindenki, „Kitartás, éljen Szálasi”. Mindenkiel kezet fogott. És akkor azt mondta a főnöknek: „Testvér, idefigyelj! A városi rendőrpáncsnok nem adott engedélyt a nagygyűlésre, csak tisztségviselői gyűlésre. De adjatok mindenkinek tisztségviselői igazolványt.” Én mondtam, hogy sajnos nem tudok ott lenni, mert a papírjaim otthon vannak, nem vagyok idevalósi. Haza kell utaznom a papírokért. „Jól van, testvér, de ha lehet, gyere vissza addigra! Adjatok neki is tisztségviselői igazolványt.” Akkor tudtam meg, hogy a főnököm a Komárom megyei Nyilas Párt propagandafőnöke volt. A háború után találkoztam egy volt inasommal, és érdeklődtem, hogy mi lett a főnökkel. Mondta, hogy valamelyik faluban a faluhivatal elnöke.

Megkaptam a „SAS” behívómat, egy levelezőlapot, amire keresztben nagy betűkkel pirossal rányomtatották az SAS-t, ami azt jelentette, hogy „Siess Azonnal Sürgős”. Ha valaki ilyen behívót kapott, annak huszonnégy órán belül jelentkeznie kellett katonai szolgálatra abban a körzetben, ahová tartozott [SAS-behívó – névre szóló katonai behívóparancs (hivatalos nevén: behívójegy) volt a második világháborúban a nem tényleges állományúak számára. A posta expresszküldeményként kezelte, címzettje köteles volt 48 órán belül bevonulni a kijelölt helyre. Nevét az első szavak: "Sürgős, azonnal siess" kezdőbetűinek összeolvasásából kapta. – A szerk.]. Engem Komáromba hívtak be. Akkor szűnt meg a kapcsolatom a szülőkkel. Teljesen. Nem akartam, hogy a szüleim kikísérjenek az állomásra. Amúgy is fájó volt számukra, hogy én, a legfiatalabb gyerek a családból, elmentem, és ott hagytam őket a házban. Emlékszem ma is, hogy édesapám és édesanyám az ajtóban álltak, és integettek, amikor visszafordultam. Elmentem a mai feleségem lakására, ott is elbúcsúztam. A feleségem, akkor még fiatal lány, kikísért az állomásra. Így kerültem Komáromba, ahová az idősebb korosztályt is besorolták. Többek között a Perblum Józsi bácsit is, aki szintén [Duna]Szerdahelyről vonult be. Fehér karszalagos volt [Fehér karszalagot a zsidó származású keresztények viseltek, vagyis azok a kikeresztelkedettek, akik a hatályos zsidótörvények értelmében zsidónak minősültek. Őket keresztény munkaszolgálatos századokba osztották be. Lásd még: munkaszolgálat. – A szerk.], mert ő kitért. Nem mint zsidót hívták be, hanem mint reformátust. Viszont tanított bennünket. Az első, amit megtanultam tőle, az volt, hogy amikor osztották „csajkával” a levest, akkor le akartam ülni enni, de azt mondta, hogy gyere, Feri, állj itt, mellettem. És újra beálltunk a sor végére. Ahogy sorakoztak a többiek is az ebédért, én mellé álltam. Rájöttem, hogy okosan csinálta. Állva, miközben ettük a levest, mentünk közelebb és közelebb. Amikorra megettük a levest, addigra oda is értünk. Megkaptuk a „csajkába” a másíkfélét. Akik leültek, aztán nagyon sokat vártak, amíg sorra kerültek, és addigra már minden kihűlt.

Itt, Komáromban egész rövid ideig maradtunk. Az Igmándi erődben tartózkodtunk, ami lényegében a föld alatt volt [A komáromi erődrendszer legdélibb tagja az 1871–1877 között épült Igmándi erőd: lezárta a városba délről vezető utat. – A szerk.]. A szobák, az úgynevezett körletek, mind-mind a

föld alatt voltak. Onnan egyenesen Győrbe kerültünk a Frigyes laktanyába. A Frigyes laktanya a város közepében állt. A Frigyes laktanyában utászok voltak és mi, munkaszolgálatosok. Az utászok a legkegyetlenebb társaság volt a magyar hadseregben, a rendőrökön kívül [Kornfeld Ferenc valószínűleg a tábori csendőrökre gondol. Lásd: tábori csendőrség. – A szerk.]. Úgy bántak velünk, hogy hihetetlen. A közönséges utász megkövetelte, hogy ha elmentünk mellette, akkor tisztelegjünk. Ha nem tisztelegtünk, akkor belénk rúgott. A parancsnokság mindig úgy állította be, hogy az utász altisztek lettek a kiképzők. Egy utász tizedes vagy egy utász őrvezető atyáúristen volt nálunk. Akkor tanultuk a „jobbra át”-ot, „balra át”-ot, meg „indulj”, „állj!”. Ezek annyira embertelenül csinálták, hogy például amikor kitavaszkodott, gyakran esett, sár volt, és csupa olyan parancsot kaptunk, hogy „feküdj, fel”, „feküdj, fel!”. Persze bele a tócsába. Ezt élvezték az utászok. Utána olyan gyakorlatokat végeztek velünk, mint a békaügetés. A kezünkbe csákányokat és lapátokat adtak, azt felemelve kellett tartani. Borzasztó. Direkt arra ment ki a dolog, hogy kikészítsenek bennünket.

Egy idő után Győrből elvitték a zsidókat, ami által felszabadult egy csomó lakás. Győr mellett, közvetlen a város szélén volt egy ilyen fabarakkos rész, ahol a szegények, a koldusok, tehát a lakosok „legcsürhébb” része élt. Őket beszállásolták a zsidó házakba, minket pedig a fabarakkokba [A győri gettót Győrszigeten, a belvárostól kb. öt kilométerre állították föl. Ez a telep az első világháború idején hadifogolytábor volt, majd katonai terület lett, épületeiben mintegy 430 helyiséggel, amelyekben azelőtt mintegy 1200 ember élt. Ide zsúfolták össze a több mint 5600 zsidót, akik közül mintegy 1000 főt a környékbeli településekről kényszerítettek a gettóba. Innen kezdődött a bevagonírozás 1944. június 11-én, a második transzport pedig június 17-én hagyta el a várost. – A szerk.]. Közben már előtte megkérdezték, hogy kik az iparosok. Kiválasztották a szabókat, a susztert, a bádogost, az asztalost, és azt mondták, hogy ez a törzs. Később megmagyarázták, hogy ez a csoport, az iparosok csapata, ez a törzs. A törzsbelieknek nem kellett kijárni olyan gyakorlatokra, mint amilyeneket az utászok végeztek. A százados úr engem nevezett ki törzsparancsnoknak. Nyugodtabb volt az életem Győrben, amíg nem jöttek a hipisek. Időközben már éreztették velünk a zsidótörvények hatását. A zsidóknak le kellett adni az ékszereiket, nem lehetett vagyonuk, elvették a földeket, házakat, mindent. Jöttek a rendőrök [valószínűleg: csendőrök], kiterítették egy lepedőt, és azt mondták, hogy akinél van valami ékszer, gyűrű, arany vagy több pénze, azt mindenki dobja le a földre. Akiknél volt, és félték, oda ledobálták. A rendőrök aztán fogták a lepedőt, és elvitték. Nem adtak semmi papírt róla. Semmit. Ez volt a hipis. De a hipisnél nekünk is, a törzsnek is ki kellett vonulnia, és leadni mindent. A második hipis után már okosabbak lettünk, és eldugtuk a holmit. Ha azonban valaki valamit nem adott le, akkor a rendőrök megfogták, megverték. Járt egy olyan mondóka a csendőrök száján, hogy „aki keres, az talál”! Megkezdődtek a motozások. Ha találtak valamit, nagyon megverték az illetőt, és elvettek mindent. Mivel szabó voltam, varrtam egy kis zacskót vászonból, és a törzsbeliek, akiknek még megmaradt az aranygyűrűje, órája vagy ilyesmi, nekem adták, én meg beleraktam a zacskóba. A varrógépnek van egy kis gömbölyű része, ahol olajozni szoktuk. Oda beleakasztottam mindig a zacskót, amikor mentünk a hipissorakozásra. Nálunk ezért nem találtak semmit. A kocsisoknak is sokan odaadták az ékszereket elbujtatni a szerszámok közé. Akadt olyan kocsis, aki azt mondta, hogy megtalálták a rendőrök... elvitték! Nem akarok nevet mondani, mert ismert [névről van szó]. A vasútállomástól nem messze laktunk a fabarakkokban, és srégen szemben volt a vagongyár, hátrább pedig az utász gyakorlótér a Rába-parton. Vele szemben volt a repülőtér. A közepében ennek a négyszögnek, ott voltak a fabarakkok. Amikor bombáztak, akkor

ezeket a pontokat bombázták. Mi nagyon féltünk természetesen, de a kerítés alá utakat kapartunk ki, hogy ki tudjunk bújni. Előfordult, hogy kifutottunk a Rába partjára. Egy alkalommal a bombázás alatt csak annyit éreztem, mintha valaki seggbe rúgott volna. Beleestem a vízbe, de nem emlékeztem semmire. Ez volt valószínűleg a szerencsém. A barátok húztak ki a vízből. Deréig a vízben voltam. Körülöttünk mindenhol bombatölcsérek tarkították a partot. Életben maradtam. A munkaszolgálatban a sógorommal együtt voltam, aki borzasztóan megörült, amikor visszahoztak a táborba, és hogy egyáltalán életben maradtam. A mi századunk volt a 101/202-es légó mentőszázad. Ez azt jelentette, hogy ha bombázták a várost, a mi századunknak kellett kivonulnia, és menteni azt, ami menthető. Egyszer a város központjában, ahol a Nemzeti Bank állt, az aranyholmit is szétbombázták. Állítólag közlünk valaki talált egy aranytéglát. Elásta Győrben, aztán a háború után elment, és előszedte. Nekünk szerencsénk volt, mert két nagyon rendes századosunk volt. Az egyik a győri Kék Hajó nevezetű szálloda tulajdonosa volt, Maixnernek hívták, Maixner százados. Nagyon rendes és becsületes ember volt, aki nem engedte, hogy bántsanak. Varrtam neki egy nyári egyenruhát, ami feltűnt a tisztcskéknak. Persze ők is szerettek volna ilyen egyenruhákat. Logikus, hogy nekem mindenki parancsolhatott. Maixner százados ezért napiparancsot adott ki, amit felolvastak, miszerint a törzs bármelyik tagja csak akkor csinálhat bárkinek bármit, ha szolgálati jegyet kap az illető. A szolgálati jegy egy cédula volt, amire ráírta a százados, hogy mit engedélyez, és aláírta. Az utászoknál szolgáltak karpaszományos őrmesterek, fiatal altisztcskéék. Amikor megtudták, hogy a századosnak van egy jó szabóműhelye, mert hát ketten voltunk szabók, azt akarták, hogy nekik is varrjunk egyenruhát. Különben ha azt varratni kellene, egy csomó pénzbe kerülne. Gondolták, hogy ingyen megússzák. Emlékszem rá, hogy jött az egyik karpaszományos őrmester, hogy tudnék-e varrni neki egyenruhát. Mondtam, hogy persze hogy tudnék, nem gond, csak hogy ezt így nem lehet. Megvolt a napiparancs, csak annak lehet varrni, akinek a százados úr ad szolgálati jegyet. Majd ő elintézi. Nem kapott szolgálati jegyet, de csak járt a nyakamra. Mindig azt magyaráztam, hogy nem tehetek róla, én szívesen megvarrnám, de a parancs az parancs. A százados aztán megkérdezte tőlem, hogy miképpen viselkedik velem. Ez véletlenül nagyon nyúzta a fiúkat. Ha kimentek a srácok, akkor kínozza őket. Emlékszem rá, egyszer jött ez az őrmester, és azt mondta: „Mondd, zsidó, mért nem akarsz te nekem egyenruhát varrni?” A századosra és a napiparancsra hivatkoztam persze, de elkezdett velem amúgy emberi módon beszélni. Kérdeztem tőle: „Őrmester úr! Hát maga miért kínozza mindig a mi gyerekeinket ott kint?! Jönnek be állandóan panaszkodni, hogy amikor maga van szolgálatban, hogy mit csinál velük. Hát nem muszáj ezt csinálni. A többiek nem csinálják. Miért pont maga csinálja ezt állandóan?” Úgy látszott, a pasas észhez tért. Jöttek a gyerekek vissza a munkából, és csodálkoztak, hogy az őrmester megváltozott, másként viselkedik. Mondtam a századosnak: „Százados úr! Most már adhatna jegyet annak az őrmesternek.” Egyszer csak jött be az őrmester. „Na, csinálsz nekem egy ilyen egyenruhát? Itt a szolgálati jegy.” Kapott szolgálati jegyet, meg is varrtam neki. Azóta a gyerekeknek nem volt bajuk vele. Soha többet nem szólított úgy, hogy te, zsidó! Normálisan bejött, és azt mondta: „No, munkaszolgálatosok, mi újság?” Ez egész novemberig tartott. Közben két férj és feleség, győriek szintén, bent voltak nálunk. A férjeik munkaszolgálatosok voltak, mérnökök, ők találták fel a magyar „Botondot”. A Botond a legmodernebb harckocsi volt Magyarországon [A Botond katonai teherjárom gépkocsi volt, melynek kifejlesztése a Rába Vagon- és Gépgyár konstruktőrének, Winkler Dezsőnek a nevéhez fűződik. 1938 szeptemberében kezdődött meg a gyártása. – A szerk.]. Ezt a két munkaszolgálatost nem vitték el Auschwitzba. Az asszonyok közül az egyik pont állapotos volt, ott nálunk, a szalmán szülte meg a kisgyereket. Az egyiket Korányinak hívták. A háború után életben maradt, és a

minisztériumban dolgozott. Annyit tudok, hogy magas rangú tiszt volt. Ezek ketten voltak, akik mint házaspárok éltek a táborban.

A keretlegénység között volt egy dunaszerdahelyi, Pálffy Ernő. Ő minden héten hazajárt, és mesélte, hogy mi történt Dunaszerdahelyen. Tudtuk, hogy nincs ott senki a zsidók közül, a családukból, de bármelyikünknek valamire szüksége volt, azt Pálffy Ernő mindig elhozta. Nekem gyűszűk, tűk, gépselyem hiányzott. Mindig hozott, soha nem kért pénzt érte. Süteményt, szalámit, szalonnát hozott nekünk, amit a felesége küldött. Az összes [duna]szerdahelyinek mindig hozott valamit. Végtelenül rendesen viselkedett. Rajta keresztül tudtuk, hogy mi történik [Duna]Szerdahelyen. Különben a saját családukról nem tudunk semmit, mert őket már elvitték. Pálffy Ernő végtelenül rendes ember volt, amikor a háború után hazajöttünk, nagyon, nagyon sok embernek, akiről én tudok, mindenkinek visszaadott mindent. Visszaadta, amit odaadtak neki eldugni.

November hetedikén vittek el bennünket. Mentünk Győrből egész Ausztriáig, egy kis faluba. Ott vagoníroztak be bennünket, normális, rendes személykocsikba. Ausztriában a magyar katonák átadtak minket a német katonáknak. Akadt olyan német katona, aki beadott nekünk egy egész német kenyeret, négyszögleteset. Mint a téglá, olyan volt. Nem tudtuk, hogy ez mit jelent, azt hittük, hogy ez a koszt, amit adnak nekünk. Amúgy nem adtak semmi kosztot, ugyan mindenkivel volt ennivaló. Konzervek, kenyérünk is volt. Nekem is volt kenyérzsákom. Éhezni nem éhezünk akkor. Vittek bennünket egész Buchenwaldig. Pár napig tartott az út, de a vonat nem állt meg sehol. Amikor odajutottunk a koncentrációs tábor elé, egy felirat tűnt a szemünkbe: „Arbeit macht frei”. Felsorakoztattak bennünket egy nagy téren, aminek a végében egy épület állt. Az emberek csíkos ruhában járkáltak. Kérdezték németül, hogy honnan jöttünk, kik vagyunk. Mondtuk, hogy magyarok vagyunk. Odajött egy magyarul beszélő férfi csíkos ruhában, s odakiabálta: „Egyetek meg mindent, ha van ennivalótok, mert mindent elvesznek tőletek! Semmit se hagyjatok meg! Mindent egyetek meg!” Mi még nem tudtuk, hogy miért. Akkor ennek az embernek adtam a kenyérzsákból két vagy három darab félkilós húskonzervet. Benne volt a briftasnim, abban az utolsó fényképek, amiket hazuról vittem. A szüleim, a sógorom, a nővérem és az én fényképem meg a szájharmonikám. Letettem a földre a kenyérzsákokat, és odaszóltam neki: húskonzervek, egye meg! Nekem csak a briftasnit, a szájharmonikát és a kenyérzsákokat adja vissza. Aztán bevittek bennünket egy helyiségbe, ahol az első dolog volt, hogy mindenkinek pucérra kellett vetkőznie. Felállítottak minket alacsony padokra, jöttek a férfiak nyírógépekkel, és mindenhol lenyírtak. Hónaljak alatt, hason, mindenhol, ahol szőrzet volt. A fejeket is. Utána jött egy másik férfi, aki kannában hozott egy festőpemzlit, amivel az egész testet összevissza kente. Az a szer úgy csípett! Aztán mondták, hogy ez a fertőtlenítő. Jó kondícióban voltam, százhat kilót nyomtam. Lenyírtak bennünket, és akkor vittek tussolni. Jó meleg fürdő volt. Gondoltuk, ez már jó. Akkor továbbindítottak. Hiába tiltakoztunk, hogy a ruháink ottmaradtak. Nem kell visszamenni, mondogatták, indulás tovább. Egy másik helyiségben mindenkinek a kezébe nyomtak egy csomagot. Abban csíkos ruha, egy ing, egy pulcsiszerűség rejtőzött, azzal a felirattal, hogy „KLB”, nagy betűkkel. „KONCENTRAZIONSLAGER BUCHENWALD”. Innen is továbbmentünk. Megkezdődött a névsorolvasás. Bediktáltuk a személyi adatokat, nevet, mikor születtem. „Mostantól fogva a neved nem Kornfeld Ferenc, hanem 87795! Ezt tanuld meg jól németül is, tanuld meg szlovákul is, magyarul is. Mert jelentkezned kell majd, ha ezt a számot hallod.”

Ezt minden nyelven elmondták. Akik a névsort írták össze, ők mondták nekünk, szintén foglyok voltak, de már régebben itt éltek. Egy sátoztáborba vittek, ahol csoportokba osztottak bennünket. Úgy, ahogy számok szerint érkezünk. Mi csupa barátok voltunk. Ötvenketten mentünk [duna]szerdahelyiek, így abban a csoportban ötvenketten voltunk [duna]szerdahelyiek. Majdnem mind húsz évesek voltunk, majdnem mind együtt jártunk iskolába. Ismertük egymást, barátok voltunk. Igyekeztünk együtt maradni mindig. Ott tényleg még a nevünket is elvesztettük. Mindenünket elvették. Egyszer csak látom, hogy jön ez a csíkos ruhás fiatalember, de már én is csíkos ruhás voltam, engem is lekopaszítottak. Nem ismert meg engem. Csak kiabálta, hogy ki volt az, aki ott azt a kis kenyérzsákot letette a földre. És közben mutogatta azt a kenyérzsákot. Mondtam neki, hogy én voltam az. Kérdezte, hogy mi volt a zsákban, én meg elmondtam neki. Odaadta, mert tudta, hogy az enyém. Benne volt a szájharmonikám, benne volt a briftnasi, a szüleim képe.

Akkor már úgy volt, hogy a rablógyilkosok, az úgynevezett blockältesterek [kb. „rangidősek”] is a koncentrációs táborokba kerültek. Ezek voltak a „főnökök”. Mivel rablógyilkosok voltak, ők fekete jelet viseltek. A kápók ütöttek-verték mindenkit. Buchenwaldban nem maradtam hosszú ideig, onnan továbbvittek. Arbeit macht frei, elmagyarázták, hogy elvisznek bennünket olyan helyre, ahol dolgozni kell, de szabadabbak leszünk. Elvittek bennünket Schliebenbe [Buchenwald egyik altábor volt itt, a HASAG gyár mellett. A lipcsei HASAG vállalat (Hugo Schneider Aktiengesellschaft-Metalwarenfabrik) az I. G. Farben és a Hermann Göring Művek után a harmadik legnagyobb, kényszermunkásokat alkalmazó német gyárhálózat volt. 1944-ig négy tábort üzemeltetett Czeszochowában, majd 1944 nyarától munkatáborokat állítottak fel minden németországi HASAG gyár mellett. A munkatáborok a buchenwaldi koncentrációs tábor melléktáborai voltak. A HASAG gyárakban főleg női kényszermunkások dolgoztak. – A szerk.]. Schlieben Németországban volt, páncélöklöket gyártottak ott. A gyárpépület az erdőben állt. A város másik felében pedig az úgynevezett „gieserei”, óriási nagy katlanokba gyúlékony robbanóanyagot öntöttek, ezt főzték vagy mit csináltak vele, és betöltötték a fejekbe. Mi állítottuk össze ezeket a páncélöklöket. A hosszúságuk körülbelül egy méter húsz volt, és három részből álltak. A páncélöklössel vállból lőttek. Schliebenben különböző nemzetiségű foglyok dolgoztak. A szám alá mindenki egy háromszöget is kapott, mely szerint megállapíthattuk, hogy ki hová tartozik. Ha a háromszög piros volt, azt jelentette, hogy az illető kommunista, ezért került oda. Ha fekete volt, akkor az rablógyilkos, ha lila, akkor már tudtuk, hogy az az ember valami vallási szekta tagja, aki nem akart harcolni. Nem is tudom, hogy a zöld mit jelentett [A fogoly nemzetiségét a háromszögbe festett nemzetiség-kezdőbetű jelzi (pl. a lengyeleknél: P = Polen, T = cseh). A háromszögek maguk különböző színűek voltak: vörös háromszöggel a politikai foglyokat (többnyire a kommunistákat) jelölték; zöld háromszöget a profi bűnözők viseltek, rózsaszínűt a férfi homoszexuálisok; ibolyaszínű (lilaszínűt) a Jehova tanúi szekta tagjai; fekete színűt a az ún. „aszociálisok” (csavargók, leszbikusok, prostitutáltak) és a cigányok; kéket az emigránsok; és két Dávid csillagot formázó sárga háromszöget a zsidók. – A szerk.]. Persze aki sárga volt, az csak zsidó lehetett. Én próbáltam szóba elegyedni néhányal. Németül jól beszéltem. A csehekkel nagyon gyorsan kapcsolatot teremtettünk, de a lengyelekkel kevésbé. A giesereiben, ahol ezt a robbanóanyagot öntötték, majdnem mind lengyel volt. Az egyik éjszaka a lengyelek felrobbantották ezt a giesereit. Óriási nagy tartályokban tárolták ezt a gyúlékony anyagot. Olyan robbanás volt – mi szerencsére akkor nem voltunk munkában, bent voltunk a lágerban –, hogy még oda is röpöködtek be a fűtőtestek. Nem tudtunk tovább dolgozni. A németek először elkezdtek kínozni bennünket, majd

mindenféle értelmetlen munkát végeztettek velünk, csak azért, hogy elfoglaljanak bennünket. Például összehordattak körülbelül tízezer darab csövet, beleraktuk ládába, elvitették máshová, és ott kirakatták. Hajtottak bennünket. Ütni, verni láttam Schliebenben is. Azt azonban nem, hogy lelőttek volna valakit.

Én is voltam vorarbeiter [előmunkás] egy időben. Még Schliebenből megszökött három ember. Egy magyar, egy cseh, a harmadikat már nem tudom. Elkapták és visszahozták őket. Akkoriban még jó kondícióban voltam, kiszúrtak a németek, mondván, én leszek a kápója ennek a három embernek. Bent a lágerban kellett dolgozniuk, fát vágni a konyha részére. Megörültem, hogy kapok egy kápó karszalagot, most már én is dupla kaját fogok kapni. Ez volt a lényeg, semmi más. Csakhogy a kápók mindegyikének volt egy jó vastag botja. Állandóan ordítottak, hol ezt vágták fejbe, hol annak ütöttek a nyakára, ütötték-verték a népet. Különösen akkor tett ki magáért a kápó, ha közeledett egy német. Amikor megtudtam, hogy kápó leszek, tudtam, hogy nekem is kell bot. Reggel mindenki kiment dolgozni, én meg ezzel a hárommal mentem fát vágni. Mondtam nekik, hogy kezdjenek neki a favágásnak. Fogjál neki te, mondták, ők bizony nem fognak dolgozni. Mondtam nekik, hogy fát kell vágni, azért vagyunk itt. Felemeltem a botot. Abban a pillanatban az a három pali, mindegyiknél fejsze, egyenesen jött felém, hogy ők inkább engem vágnak szét. Úgy beszartam, az életben talán még nem voltam annyira megijedve. Könyörögtem nekik, erre mondták, hogy csináljam én, vágjak én fát. Nekifogtam, izzadtam, mint a ló. Jó kondícióban voltam, vágtam a fát, fűrészelttem, aprót vagdaltam. Ők meg ültek, nézték, rajtam röhögtek. Még kommentálták is, jól vagy rosszul csinálom-e. Este jöttek a németek átvenni a munkát, amit ezek hárman végeztek. Kevésnek tűnt nekik, én meg hülyére dolgoztam magam. Akkor nagyon megverték a németek, hogy milyen kápó vagyok. Minek van nekem az a bot? Verjem őket, akkor fognak dolgozni. Nem mondhattam, hogy ők fejszével jöttek felém. Be voltam szarva. Másnap megint kimentünk fát vágni. Könyörögtem nekik. „Istenem, láttátok, milyen verést kaptam! Azt akarjátok, hogy engem csapjanak agyon? Hát segítsetek valamit! Én is vágom, én is segítek!” Másnap már mind a négyen dolgoztunk. Ők is dolgoztak, estére már minden rendben volt, mert eleget vágtunk. Ez a többiektől távol történt, senki nem jött minket ellenőrizni napközben. Amúgy a beígért dupla adagot megkaptam levesből is, főzelékből is, a fekete vízből is. Kenyérből nem kaptam többet. Kenyérből mindig egyformán kaptam.

1944 szilveszterét Schliebenben éltük át. Boldogok voltunk, hogy karácsonyra hazaengedték a szakácsokat, és mi majd jó hideg kaját kapunk, szalámit meg ilyesmit. Francot! Két napig nem kaptunk semmit, és dolgoztunk éjjel, nappal. Újévkor ugyanez volt a helyzet. A szakácsokat hazaengedték, mi meg dolgoztunk éjjel, nappal. Úgy, hogy ki sem engedtek bennünket. Az őrséget is lecsökkentették.

Egyszer csak minden előrejelzés nélkül, az egyik délután összeszedtek bennünket, bevagoníroztak nyitott tehervagonokba. Letakartak ponyvával, és valahová elszállítottak bennünket. Ez már a hegyekben volt, hidegek voltak, majd megfagyunk. Floebergbe szállítottak minket [Szintén Buchenwald altábor volt, és itt is a HASAG-nak volt érdekeltsége. – A szerk.]. A láger körül drótkerítést húztak. A sarkaiban és a közepén őrtornyok álltak. A világítás befelé irányult. A drótkerítésbe villanyáramot vezettek. Bent a lágerban csak egy üres pusztaság, semmi más nem várt minket. Oda behajtottak, és csoportokba állítottak. Ilyen szakasz, olyan szakasz. A németek barakkjai a táboron kívül álltak. Nekünk ott bent semmi. És akkor elkezdtek ásni az alapokat azoknak a barakkoknak, amelyekben majd lakni fogunk. Az első három napon az alapokat ástuk,

csákányoztunk, lapátoltunk, mindent. Este appell. Ha kisgyerekek potyogtak az égből, az appell akkor is megtartották. Az appellon mindig megszámláltak bennünket. Amint megszámláltak, mehettünk „haza”. A haza azt jelentette, hogy mindenki oda ment, ahol ásta az alapokat. Belebújtunk a kiásott lyukba. Összebújtunk, a testünkkel melegítettük egymást. Közben havazott, fújt a szél. A legborzasztóbb akkor volt, amikor jégeső esett. Nekünk csak az a gödör volt, semmi más. Vigyáztunk egymásra. Aki a szélén volt, azt egy bizonyos idő után mindig behívtuk a csoport közepére. A szélső így beljebb jött, aztán egy idő után újra kikerült a szélére. Szóval ez borzasztó volt. Másnap így mentünk dolgozni. Reggel négy órakor már fütyültek, szirénáztak.

Ennivalót kint kaptuk munka közben, reggel. Eleinte úgy volt, hogy négyen kaptunk egy kilós kenyeret. Elosztottuk, mindenkinek huszonöt deka. Egy „csajkába” fekete vizet öntöttek kávé helyett. Délben eleinte marharépa-levest ettünk. Ameddig Schliebenben voltunk, addig egy kis bors is érződött a levesben, egy kicsit sűrűbb is volt. Floessbergben már nem. Itt már csak répából főzték a levest. Nagy néha valami rizsszerű vagy kukorica, egy kanál főzelék is került. Mit tudom én, hogy mi volt az. De hát boldogok voltunk, hogy enni kaptunk. Este, amikor vége lett a munkának, megint csak fekete meleg vizet ittunk. A huszonöt deka kenyér a napi fejadag volt, saját magunknak kellett beosztanunk, reggelire, ebédre, vacsorára. A vorarbeiterek és a kápók dupla adagot kaptak mindenből. A letelepítés a táborban és a táboron kívül latrinákat építettek. Lehetett menni a latrinára, csak éppen nem szabadott sokáig ott tartózkodni. Ezek a marha vorarbeiterek állandóan figyelték.

Amikor Floessbergbe kerültünk, kápó karszalagom volt, de nem volt csoportom. Minden kápónak össze kellett szednie az embereit, én pedig ott álltam ember nélkül. Mutogattam a [duna]szerdahelyi srácoknak, és egyből összefutott valami harminchat haver. Mondtam, hogy ez az én csapatom. Nekem kellett sorba állítani őket, megszámlálni stb. Miután felépítettük ezeket a barakkokat, kisült, hogy a németek Floessbergben éppen olyan gyárat akarnak építeni, mint amilyen Schliebenben volt. Ez a harminchat ember lett a „waldkommando”, mi készítettük elő a terepet. Amikor megérkeztek a vagonok, mi raktuk ki őket. Közben a németek vigyáztak ránk. Motorkerékpárral jártak, mikor jöttek, messziről berregtek, dübörögtek. Odaértek, kijelentették, „machts' weiter”, mi meg csináltuk weiter. Közben meg elmentek sörözni. Nekünk sem kellett több. Észrevettük, hogy nincs körülöttünk német, hát leálltunk. Elkezdtünk beszélgetni, hogy kinek mit fog főzni a mamája, ha egyszer hazamegyünk. Csak az ennivalón járt az eszünk. Az egyik elmesélte, hogy milyen finom pörköltet tud főzni az anyukája, a másik, hogy az ő anyukája diós halat fog főzni, ábrándoztunk a sóletről, sült tésztákról. Beszélgettünk, és közben nem vettük észre, hogy a német láger parancsnoka, aki lóháton járt, odaért hozzánk. A kör közepén álltam, mert én voltam a kápó. Mindenki letámaszkodott, és úgy beszélgettünk. Leszakította a kápó karszalagot, és istenes verést kaptam. Befejeződött a kápó pályafutásom. A csapatot rögtön beküldte a lágerba. Lóról kísért bennünket be, nehogy valaki is elmenjen. Vonultunk egyenesen a lágerba, az appellplatzra. Engem előre küldött, a szakasz elé, körülbelül harminc méterre. Már késő délután volt, sötétedett. A többi század és a szakasz felsorakozni készült. Jéges, esős nap volt. Nem kívánom senkinek. Kiszúrt két olyan „fogdmeg” lengyel gyereket, kápókat, hogy ezek üssenek. Jöttek is azokkal a durungokkal, élvezte az a kurva német. Ütöttek, vertek, ahol értek. Akkor sérült meg a hátgerincem. Borzalmasan összeverték. Ott kellett maradni térdelve. Emlékszem, hogy mindig a kezemre támaszkodtam, annyira fájt. Nem tudtam kiegyenesedni. És mindig fel kellett emelnem a kezem. Aztán megint vertek. Aztán amikor már agyonverték, térdelni kellett, másnap

reggelig ott térdeltem. Rám fagyott a ruha a jégesőtől. Másnap reggel, amikor megparancsolták, hogy álljak fel, nem tudtam felemelkedni. Ketten elemeltek fel, nem tudtam állni, nem tudtam kiegyenesedni. Felemeltek, és bevitték a revierbe. Reviernek hívták a kórházat. Amikor bekerültem a revierre, lefektettek egy asztalra, és erőltették a lábamat, hogy egyenesedjen ki. Három orvos vett körül, akik éppúgy foglyok voltak, mint mi. Az egyik közülük magyar, a másik cseh, a harmadik lengyel volt. A magyart Elfer Gyurinak hívták. A háború után Pesten, a Szent Erzsébet kórházban dolgozott mint főorvos. A csehet Jiří Urbannak hívták. Nem tudom, hogy mi lett vele. A lengyel nevére nem emlékszem. Ők hárman próbálgatták kiegyenesíteni a lábamat. Hol az egyik, hol a másik szólt hozzám valamit. Én mindegyiknek a saját nyelvén válaszoltam, de megértettem, hogy nekem mozdulatlanul kell feküdnöm. Több napig ott tartottak. Mindig valamelyikük megettetett, s közben beszélgettünk. Gyógyszer nem volt, nem kaptam semmi gyógyszert. Elfer Gyuri jól beszélt angolul, a cseh nagyon jól beszélt németül, a lengyel pedig franciául. Egymás között ezek hárman nem tudtak beszélni. Egyszer csak Elfer Gyuri mondja nekem, hogy tolmácsoljak nekik. Ott ragadtam bent a kórházban, mert én mindegyikükkel tudtam beszélni. Lényegében ez mentette meg az életemet. Ha a németek újra kivittek volna munkába, biztosan kikészültem volna. Már így is borzasztóan kezdtem tönkremenni. Nem kaptam dupla kaját.

A kórházban volt egy kisfiú, Gyurika. Újpesti gyerek volt. Nagyon vékony kiskölyök volt, hosszú zsidó gyerek, száznyolcvan centiméter magas. Megtudtuk, hogy csak tizenhárom éves. Kérdeztük is tőle, hogy hogy került oda. A mamájával együtt hozták be a lágerba. Azt mondta neki a mamája, hogy ha megkérdik tőle, hogy hány éves, akkor mondja azt, hogy tizenhat. Ez mentette meg az életét, mert a férfiak közé sorolták be. Gyerekes dolgokat kérdezett: „Mondd, Feri, ha hazamegyek, a kiskutyánk még meglesz? A macskánk. Én úgy szerettem a kismacskánkat. Mindig a szomszédba szokott átmenni. A kismacskánk is biztos otthon lesz. Anyukám az már biztos otthon lesz, mire én hazaérek.” Borzasztóan szerettük azt a gyereket, az egész társaság. Gyurika megbetegedett ödémában. Gyógyszerünk nem volt, csak egy görbe olló, skalpel, géz és szike. Ez volt az összes „gyógyszer”. A Gyurikának a segge dagadt meg. Azt mondta nekem az Elfer Gyuri: „Te, Feri, fogd a gyereknek a kezét! Magyarázd el neki, hogy nekem is éppen ekkora fiam van, ezért nekem éppúgy fáj operálni, mint neki. Ne kiabáljon, mert nekünk is fájni fog. Bírja ki, mert csak úgy tudunk rajta segíteni. Megpróbáljuk őt megoperálni.” Lefektették Gyurikát, megfogtam a kezét, és elmagyaráztam neki. Az Elfer a skalpellal egy vágást húzott. Nyomkodta oldalról a sebet, de semmi. Jiří Urban felkapta az ollót, ami ott volt mellette, és csinált egy jó nagy vágást a gyerek seggén. Belenyúlt a sebbe, csak akkor folyt ki belőle a genny. Ez a gyerek végigszenvedte az operációt. Egy hangot nem adott ki. Életemben nem felejttem el. Mit kínlódott, összerágta a kezemet, de egy hangos szót nem ejtett. Utána még egypár napig etetgettem Gyurit.

Közben hallottuk, hogy közeledik a front. Hallottuk a bombázásokat, az állandó dübörgést, repülők jártak felettünk oda-vissza. Floebergben felépítettük a páncélökölgyarat. Amikor végeztünk a különböző kinti munkákkal, akkor mindenki visszatért a lágerba. Pontosán beosztottak mindenkit, hogy ki hol fog dolgozni a gyárban. Megszűntünk mint waldkommando, és összeállító csoport, ill. töltő csoport lettünk. Elérkezett 1945. április tizenharmadika, ez egy különleges nap volt, nagyon belevésődött az agyamba. Aznap éjjel az amerikaiak szétbombázták a gyárat, de a lágerra nem esett egy bomba sem. Ilyen pontos értesüléseik voltak. Befejeztük a munkánkat azzal, hogy másnap megyünk a gyárba, de abból nem maradt semmi. Ezért továbbvittek bennünket. Floebergből marhavagonokban utaztunk, hetven-nyolcvan ember szorongott egy vagonban.

Mielőtt bezártak volna, a németek kristálycukrot szórtak a markunkba. A csíkos zubbonyon két zseb volt, abba szórtam a cukrot. Ami a tenyeremre tapadt, azt lenyalogattam. Keresztülutastuk Ausztriát, Csehországot. Láttam a cseh állomások feliratait, emlékszem az osztrák állomások felirataira is. Fel- és alá szállítottak bennünket. Valószínűleg nem tudtak velünk mit kezdeni, mert közeledett a háború vége. A többiek habzsolták a cukrot, én nem. Én csak megnyálaztam az ujjamat, benyúltam a zsebembe, aztán nyalogattam.

Így vittek bennünket tizenhat napig. Néha kinyitották az ajtót, és akkor kitehették a halottakat a vagonból. Kiugrottunk, befeküdtünk a hóba, zabáltuk a havat. Ha akadt egy kis pocsolya, akkor hasra feküdtünk, és ittunk a pocsolyából. Egész idő alatt sem enni, sem inni nem kaptunk. Eleinte azt csináltuk, hogy ha meghalt valaki a vagonban, a hullát hátraadtuk, és ott felstószoltuk. Később rájöttünk, hogy alulról borzasztóan húz a vagon. Aztán már nem adogattuk hátra a hullákat, mindig úgy fektettük őket, hogy takarják a réseket a padlón. Aztán egyre több lett a hulla, nem kellett rést keresni. A vagon egész alja le volt takarva halottakkal. Rajtuk ültünk és feküdtünk. Már nem húzott annyira alulról, a halottakon aludtunk. Enni nem kellett, mert nem volt mit. Így érkeztünk meg április huszonkilencedikén Mauthausenba. Ötvenketten indultunk el mi, [duna]szerdahelyiek. Hárman érkeztünk meg: Grünfeld Simi, König Marci és én. Mi, Simivel jobb állapotban voltunk. Közrevettük a Marcit, és segítettük. Láttuk Mauthausenban lent az állomáson, hogy fent, a dombon ott áll a láger. Öt kilométert kellett oda gyalogolni. Szegény Marcit cipeltük magunkkal. Folyton azt hajtogatta, hogy ő már nem bírja. „Gyerekek, csak addig hagyjatok leülni, amíg elmegy mellettem a sor.” Még nem mondtam, de Mauthausenba körülbelül kétszázan érkeztünk meg. Több mint ezerkétszázan indultunk Floessbergből. Az összes vagonunk egy kanál volt, melynek a végét kővel addig ütögettük, amíg olyan nem lett, mint a kés. Egy döglött ló feküdt az árok szélén. Azt mondta Simi: „Várjál, Feri, valamit hozok, addig fogd a Marcit.” Én fogtam a Marcit, lassan lépkedtünk, úgy, ahogy ment a sor. A lónak a patájában van egy háromszög, amit a kovácsok mindig kivágnak. A Simi azt kívágta. Olyan volt, mint a rágógumi. Egy darabot levágott nekem, magának, Marcinak is egy darabot. Rágcsálni. Addig, amíg feljutunk a lágerig, legyen valami a szájunkban. Marci könyörgött: „Engedjétek addig leülni, amíg elmegy a sor!” Nem bírtuk már cipelni a Simivel. Mondtuk neki: „Marci, ígérd meg, amikor már a vége felé lesz a sor, akkor felállsz, és jössz.” „Jövök utánaatok, jövök!”, mondta Marci, és leült. Láttuk, hogy négykézláb ereszkedett, fel akart állni. Egy tizennégy éves német SS, csak srác volt, agyonlőtte. Tőlünk olyan negyven méterre lehetett. „Los, geht´s weiter!” (Gyerünk, gyerünk tovább!), csak ennyit mondott.

Megérkeztünk a lágerba. Az első dolgunk az volt, hogy megkérdeztük, működik-e a krematórium. Azt mondták, hogy már nem. Az egy megnyugvás volt, talán nem égetnek el bennünket. Akkor már mindent tudtunk. Borzasztóan megtettesedtünk, annyi tetűnk volt, hogy ha az ember a hóba alá nyúlt, akkor egy marék tetűt vett ki. A hasán tetű, mindenhol csak tetű. Az egyetlen kívánságunk az volt, hogy egyszer megszabaduljunk ezektől a tetűktől. Látták, hogy milyen tetvesek vagyunk, bevettek bennünket egy tussolóba. Nem voltunk biztosak benne, hogy víz fog jönni vagy gáz.

Fertőtlenítettek, lenyírtak. A jó tussolás, meleg fürdő után egyszer csak kiküldtek a jó félméteres hóba. Úgy, ahogy voltunk, mezítláb, mezítelenül. Legyalogolni két kilométert, egy sátoráborba. A kétszáz legyengült ember bele a hóba, és két kilométert gyalogolni. Ott már várt az újabb gyötrelem. A táborban fa kádak álltak, olyan nagyok, mint egy szoba. Tele vízzel. A németek feltörték rajta a jeget, és még abba is belenyomtak bennünket, mert még mindig tetvesek voltunk. Ők aztán nem engedik be a sátorba a tetűt, mert akkor mindenki megtettesedik. Csak azután

engedtek be a sátorba. Négyen feküdtünk egy priccsen. Ha valaki meg akart fordulni, akkor mind a négynek meg kellett fordulnia. Én Grünfeld Simivel feküdtem. Egy alkalommal ellenőrizték, hogy ki él. Rólam megállapították, hogy már nem élek. Kivittek, kidobtak a „szemétbe”, azok közé, akiket aztán felstószoltak, akárcsak az ölfát. Simi kijött utánam. Hallgatta, hogy dobban-e a szívem. Elkezdett kiabálni, hogy ez még él, él! Visszacipelt a priccsre. Magamhoz tértem. Ha nincs Simi, akkor nem vagyok ma itt. Amikor már kicsit tudtunk mozogni, persze mezítláb, meztelenül voltunk, pokrócot vetettünk a vállunkra, és kimentünk a sátor elé. A sátortól két méterre már a szöges drót húzódott. El voltunk választva egy másik sátortáborból, de nem tudtuk, hogy kik a lakói. Nők voltak ott. Az egyikük odajött a dróthoz, és kérdezte, hogy hová valósiak vagyunk. Mondtuk, hogy magyarok vagyunk. Megkérdeztem tőle: „Nincsenek köztetek szerdahelyiek? Mi szerdahelyiek vagyunk.” „De milyen Szerdahely?”, kérdezte a nő. „Hát Dunaszerdahely.” Elkezdett kiáltozni, hogy [duna]szerdahelyiek, [duna]szerdahelyiek, egyszer csak előjött a három Rimstein leány. Ott álltunk a Simivel ketten pokrócban. A három leányka szétfutott. Hoztak nekünk csokoládét, ki tudja, honnan, hosszú gatyákat, felső részt. Átdobták nekünk a kerítésen, hogy vegyük fel. Akkor aztán már nem voltunk meztelenül.

Ott már a németek nem számítottak. Vártuk a háború végét. Ez már május elején volt. Elseje, másodika lehetett, amikor észhez tértem, és ki tudtam menni. Hetedikén már felszabadultunk. Egyszer csak reggel felébredtünk, és valaki kiabálni kezdett: „Nézzétek, az őrtoronyban nincsenek emberek!” Kinéztünk, és tényleg nem voltak, pedig a németek mindig ott álltak géppuskával. Felbomlott a rend, csak lődörögtünk a sátrak között. Egyszer csak látjuk, hogy dzsipek jönnek fel a szerpentinre. Egy marha nagy néger ül az egyik dzsip elején. Nekiment a láger ajtajának, benyomta az ajtót, és angolul kezdett kiabálni: „Szabadok vagytok!” Aztán egymás után jöttek. A sok fényképész, katona, mind fényképeztek. A mi sátrunk előtt egy ilyen ölfasort raktak a halottakból, egy fiatal leányka lógott ki deréktól kifelé. Nagyon sokan fényképezték, és mi meg bőgtünk. Az amerikai katonák, akik fényképezték, mind bőgött. Mind. Mert hát az borzasztó látvány volt.

Ott találkoztam Elfer Gyurival is. Ja és Gyurika. Amikor mi elkerültünk Floessbergből, még láttam Gyurikát, hogy beszállt a vagonba. Láttam, hogy nagyon nehezen mozog, úgy emelték be őt. Azt is láttam, hogy odatartotta a kezét szegény gyerek, amikor a cukrot osztogatták. Végigszenvedte a tizenhat napos utazást, amikor csak vittek bennünket kaja nélkül. Amikor megérkeztünk Mauthausenba, és sorba állítottak, Gyurika ment, sántított, ami nem csoda, akkora vágással a fenekén. Agyonlőtték ott, helyben! Ott, az állomáson. A vagon előtt. Ezek voltak azok a borzalmas élmények, amiket az ember átélt. Ez beleivódott az ember lelkébe, ettől nem lehet szabadulni. Ahhoz évek kellene, hogy az ember mindent elmondhasson arról, ami akkor történt. Nem szabad ennek megisméltódnia.

Szabadok voltunk, és kérdeztük, hogy most mi lesz tovább. Nem tudtuk, hogy mit kell csinálni. A láger bejárata előtt egy teherautón csehszlovák zászló lengett. Odamentem hozzájuk, és jelentkeztem. Azt mondták, hogy ők Pardubicéről érkeztek, és keresnek valakit. Mondtam, hogy én nem emlékszem, hogy ilyen nevet hallottam-e egyáltalán. Közben elterjedt a hír, hogy tífuszjárvány tört ki a lágerban. Megijedtem, még ez hiányzik nekem, hogy elkapjam, és akkor ottmaradok. Könyörögni kezdtem nekik, hogy vigyenek magukkal. Beleegyeztek, de csak akkor, ha hajlandó vagyok hátul ülni a teherautón, nem pedig a kabinban. Ott be is takaródzhatok. Fát szállítottak, nyitott teherautóban. Betakaródtam egy autóponyvával. Így elkerültem egész Pardubicéig.

Pardubicén elmentem az állomásra. Sem pénzem, sem jegyem nem volt, felszálltam az első vonatra.

Eljutottam Prágába. Prágában talákoztam romániai srácokkal. Magyarok, erdélyiek voltak, ők is lágerból jöttek. Nem tudtak csehül, csak én. Én voltam a falkavezér. Mentünk a csehektől kérni ezt-azt, adtak is mindenfélét, segítettek rajtunk. Valahogyan a Kyj elé kerültünk. A Kyj egy egyesület volt. Bevittek egy nagy színházterembe, ami tele volt prágai németekkel, akiket a cseh Lidová Milice elkapott [A Lidová Milice a háború után alulról jövő kezdeményezéssel alakult rendőrség, amelynek feladata a rendfenntartás volt. – A szerk.]. Kívülről őrség állt, fiatalok. Megkérdezték tőlem, hogy tudnék-e egy éjjel őr állni. Mondtam, hogyne tudnék. Az egyik adott tiszta sárga egyenruhát. A birgerlim is tiszta sárga volt. Az egy olyan, mint egy csizma, be lehet fűzni [A Bilgeri osztrák ezredes után elnevezett puha szárú, fűzős csizma neve: bilgeri. – A szerk.]. Kaptam egy piros karszalagot, rajta L és M betűkkel – Lidová Milice. Bevittek a színházterembe. Ott egy csomó ember tolongott, feküdtek hordágyakon, ücsörögtek, gyerekek, férfiak vegyesen. Az ajtóban újra kérdezte a fiú: „Kibírsz egy éjjelt őrséget állni?” „Persze hogy.” Egy hangszórón bement a bentieknek: „Nézzétek meg ezt az embert. Amikor elvitték koncentrációs táborba, ahonnan most érkezett, százhat kiló volt. Nézzétek meg, most negyvenhat kiló. Alig tud mozogni. Így tönkretették a koncentrációs táborban. Jól figyeljétek! Utasítást kapott, hogy lője le, ha valaki felkel vagy csak felé akar menni anélkül, hogy előtte kiáltott volna neki. Gondolhatják, hogy nem fog szórakozni! Megélte a koncentrációs tábort, minden további nélkül le fog lőni!”

Tényleg egész éjszaka nem mozdult senki. Lehet, hogy egy kicsit el is szundítottam, ahogy ott ültem az asztal mellett és rátámaszkodtam. Elöttem feküdt a géppuska, a Kalasnyikov [géppisztolyfajta]. Ha valami mozdult volna, tudtam, hogyan kell meghúzni a ravaszt. Jött a reggeli váltás, hoztak valami ennivalót. Fogtam magam, elmentem az állomásra. Csak egy dolog lebegett állandóan a szemem előtt, hogy valahogyan haza kell jutnom [Duna]Szerdahelyre. Minden állomáson voltak ilyen vöröskeresztes kirendeltségek. Mindegyikbe bementem, és mondtam, hogy koncentrációs táborból jövök, haza szeretnék jutni, és éhes vagyok. És akkor adtak enni. Annyi tojást életemben nem ettem. Adtak egy helyen hat tojást, megettem a hat tojást. Bementem a másikra, ott nyolcat adtak, azt is megettem. Vajas kenyeret meg lekváros kenyeret. Ittam a teákat, kakaót, tejet. Mindegy volt, hogy mit eszek, csak sok legyen. Prágából megérkeztem Kútyba.

Kútyban volt egy érdekes esetem. Annyira erőtlenség voltam, hogy képtelen voltam felszállni a vonatra. Olyan magas volt a lépcsőfok, hogy nem tudtam felszállni. Mögöttem állt egy finác, az megfogott, és felemelt, segített. Egy idősebb nénivel volt együtt. Ültünk együtt a kupében. Nagyon kíváncsiak voltak, hogy honnan jövök, mi volt, hogy volt, mit csináltam, hogyan kerültem a koncentrációs táborba. Kikérdezték mindenféléről, én meg meséltem nekik. Rendes emberek lehettek, ha segítettek felszállni a vonatra. Kínáltak ennivalóval, volt nekik minden. Prágából utaztam haza, csak az az egyenruha, ami rajtam volt, az volt mindenem. Pozsonyban átmentem a kisállomásra, és felszálltam a vonatra, amiről mondták, hogy [Duna]Szerdahely felé indul. Egyszer csak megállt. Kiszállni, mert a vonat nem megy tovább. Kiszálltunk Vereknynél [Pozsony egyik része]. Nem tudtam, hogy miért. A hidat ugyanis felrobbantották, nem lehetett átmenni rajta. Ki kellett szállni. Deszkák voltak lerakva két-három csónakon a Kis-Dunán, egyiktől a másikig, úgyhogy azon egy-egy ember át tudott kelni az egyik oldalról a másikra. Láttam, hogy mennek az emberek, én is átszálltam a másik oldalra. A vereknyei állomás előtt, a síneken egy csomó ember ácsorgott. Én is leültem ott beszélgetni emberekkel, ismerős senki. Egyszer csak odajön hozzám

egy fiatalember. Nem néztem ki belőle sem jót, sem rosszat. Megkérdezte: „Te nem a Kornfeld gyerek vagy?” Meglepődtem! Valaki ismeri a nevemet. „Te honnan ismeresz engem?”, kérdeztem tőle. „Régi [duna]szerdahelyi vagyok! Megismertelek téged”, mondta. „Van mit enned?” Elmeséltem, hogy az egész úton, mindenhol adtak valamit enni. „És inni?”, kérdezte. „Inni is adtak itt-ott, meg hát víz van mindenhol. Vízet lehet inni.” Előhúzott a zsebéből egy üveget. „Ezt húzd meg!” Az első kortyot megittam, azt hittem, hogy kiszakad a belső részem. Aztán a végén kisült, hogy nem is pálinka volt, hanem kilencvenfokos tiszta szeszt adott. Egy másik üveggel adott nekem is. „Ezt neked adom! Úgy nézd meg, hogy ezért az üvegért bármelyik oroszról egy pár lovat kapsz! Ha odaadod neki, cserélsz vele, kapsz tőle egy pár lovat!” Miért ad nekem ez az ismeretlen fiatalember egy ilyen dolgot?! Kiderült, hogy a valódi [duna]szerdahelyi rossz fiúk közé tartozott. Jónás Zolinak hívták. Nekem adta, és azt mondta: „Idefigyelj! Én nem voltam soha jó gyerek. Egyszer be is voltam csukva! Amikor kiengedtek, akkor senki a világon nem törődött velem! Senkinek nem kellettem! Édesapád azt mondta nekem: »Gyere be, Jónás gyerek az üzletbe«, és felöltöztetett! Adott egy ruhát, egy kabátot is nekem, egy nagykabátot! Ezt nem fogom elfelejteni!” Ezért adta nekem a liter szeszt. Hálás volt az édesapámnak. Így történt, hogy vele ültem egy kupéban. Egész idő alatt mesélt nekem. Nekem valahogy az agyam nem tudta felfogni, hogy miről is mesél. Ő úgy gondolta, hogy ami velem történt, az történt minden zsidóval. Megérkeztünk [Duna]Szerdahelyre.

[Duna]Szerdahelyen leszálltam a vonatról. A vasútállomáson egy csomó ember. Kerestem ismerőseket, de engem senki nem ismert meg. Egyszer csak az egyik: „Ez nem a Kornfeld gyerek?” Megfordultam. „De ez az!”, mondta tovább. Az öreg Potács borbély volt. Ahogy ezt mondta, két fiatal fiú egyszer csak előretolakodott. Nekem ismerősek voltak, de ők azért jöttek oda, mert hallották a nevemet. Fuchs Sólem és Wosner Imi voltak. Rögtön rákérdeztem a családomra. Ki van itthon a családomból? „A Grünwald Misi nem a nagybácsid?”, kérdezte tőlem Imi. Mondtam neki, hogy igen. „Akkor neked a családból van valakid.”, mondta az Imi. „És hol van?”, kérdeztem. Úgy tudják, hogy Pirkéknél lakik, elkísérnek oda. Egy mankóra támaszkodtam, mert borzasztóan le voltam robbanva. Ahogy jöttünk végig az állomástól, végig a Nemesszegen, a víztorony előtti részen kint álldogált egypár ember, beszélgettek. A beszélgető emberek egyike Udvardi bácsi volt. Nála inaskodtam három évig. Ráköszöntem. „Jó napot, Udvardi bácsi!” Az öreg rám nézett. Azt mondja: „Kihez van szerencsém?” Nem ismert meg. „Nem ismer meg, Udvardi bácsi?” „Nem!” Az ablakból a felesége és a lánya, Mancsi, könyökölt ki. Egyszer csak az Udvardi néni mondja: „Jézus Mária! Ez a Feri.” A hangomról ismert meg. Aztán kísérték tovább, és elmentünk Pirkékhez. Kijött Pirk Jani. „Kit tetszik keresni?” „Úgy tudom, hogy itt lakik magánál Grünwald Misi”, mondom neki. „Igen, kiküldöm, de mit mondjak neki? „Nem ismer meg engem?” „Nem.” „Én vagyok a Kornfeld Feri!” „Te jó isten!” Kiküldte édesanyám öccsét, Misi bácsit. „Engem tetszik keresni?”, kérdezte tőlem. „Misi bácsi, nem ismer meg?” „Miért, kihez van szerencsém?” „Feri vagyok!” Ő is a hangomról ismert meg. „Jó isten, mi van veled? Gyere be, gyere be!! Hozzatok neki egy kis langyos tejet!”, szólt Pirkéknek. Bevitt a szobába, volt ott egy rekamié. „Pihenj, feküdj le”, mondta. „De engem az érdekel, hogy mit tud a családról”, mondtam neki. „Majd mindent megbeszélünk, te most csak pihenj!” Levetkőztem és lefeküdtem. „Éhes vagy?”, kérdezte. „Most éppen nem vagyok éhes, de ha van valami innivaló...” Megint langyos tejet ittam. Később tudtam meg, hogy Misi bácsi annyira vigyázott rám, hogy reggel, délben, este jött, és figyelte, hogy mit adnak nekem enni. Nem ehettem mást, mint langyos tejet, tejbedarát, krumplipürét. Utána engedte meg, hogy krumplipüré mellé egyek valami fasírozott húst. Ha sokat ettem volna, akkor belehalhattam volna.

Amikor már tudtam kicsit járkálni, elmentem a Wosner leányokhoz, Babához és Hedához. Nekik is elmeséltem, hogy Misi bácsi mennyire vigyáz rám. Kérdezték, hogy szabad-e ennem cukorral kikevert tojást tejjel. Mondtam, hogy miért ne lenne szabad. Az biztos nagyon jó étel. Minden nap, amikor odamentem hozzájuk, csináltak nekem tojást kikeverve cukorral. Próbáltak lassacskán rendbe hozni. A fiatalabbak közül itthon volt a két Wosner lány, itt volt Weiss Jaszi, a húga, Hindi. Akkor már kezdett egymásra találni a régi zsidó fiatalság. De vártuk, hogy ki jön még. Hübsch Rózsi itthon volt. Aztán eljöttem a Misi bácsitól, és Hübsch Rózsiéknál laktam. Ott voltak még a Weisstengl lányok Kürtről. Keresztbe-kulcsba feküdtünk a földön. Engem a fiatalság, az én társaságom érdekelt.

1946 első azkaráján, amikor lett volna, akkor összejöttünk a nagyzsinaóga udvarán, ott, ahol a gettó volt [Hazkarát / hazkóró – különböző alkalmakkor elmondott halotti imádságok összefoglaló neve. – A szerk.]. Behoztunk egy koporsót a temetőből. Azt a koporsót, amelyben a halottakat szállítottuk a temetőbe. Összegyűjtöttük a Tóra-tekerceket, az imakönyveket, „gemórékat”, a különböző mindenféle szentírásokat, amelyeket megszenteltelítették [A Tóra-tekerceket a zsinagóga frigyszekrényében őrzik övvel átkötve, díszes huzatba téve. Ha elpiszkolódik és liturgikus használatra többé nem alkalmas, temetőbe viszik és eltemetik. Megsemmisíteni ui. nem szabad – miként a többi rituális tárgyat (pl. a tfilin) sem –, mivel tartalmazza Isten Nevét. – A szerk.], sőt, egyesek, akik Auschwitzban voltak, szappant hoztak magukkal. Szappant, amit a zsidókból főztek [Jelenlegi ismereteink alapján az emberi zsírból készült szappan legenda, ami egy félreértelmezésen alapul. A német megszállók a lengyel gettóban „Rif” feliratú szappanokat osztogattak. A Rif betűszót a gettóbeli zsidók úgy oldották fel, hogy „Rein jüdisches Fett”, azaz „tisztá zsidó zsír”, és ennek alapján terjedt el az a hiedelem, hogy a koncentrációs táborokban a zsidó holttestekből szappant készítenek. A RIF valójában azt jelenti, hogy „Reichstelle für Industrielle Fettversorgung” (Birodalmi Ipari Zsíradékelátási Hatóság). – A szerk.]. Beraktuk mind a koporsóba, és az akkori rabbi, a Weinberger Jehil, az előző rabbinak, Hillel Weinbergernek a fia mondott egy beszédet. Akkor kivittük a temetőbe a vállunkon ezt a koporsót, azzal a hordozóval, amivel valamikor vitték a halottakat. Kivittük és eltemettük. Ma is a temető jobb sarkában van egy kis rész, egy elkerített sírkő, ahol ezeket eltemettük. Ez egy szimbolikus sírkő, amely több darab kőből áll. Azért van ez így, hogy jelezze, ott különböző dolgok vannak eltemetve.

Nem tartottunk Jahrzeitot, de az elhurcolás napját 1946-tól kezdődően minden évben megtartottuk. Kint a temetőben jöttünk össze, valaki beszédet mondott, felidézte az eseményeket, amelyek idevezettek, hogy ez a nap ilyen emlékezetes nap lett. Ez megmaradt, és meg is fog maradni. Mert ezt nem szabad elfelejteni, ezzel tartozunk az ősöknek. Az azkarát minden évben lebonyolítottuk. Mindig a fasisztaellenes szövetség vett részt benne, ennek a fedezete alatt tudtuk megoldani. Emlékszem, egyszer akartunk hozni egy rabbit, mert nálunk már nem volt. Budapestről akartunk hozni, és azt követelték tőlünk, hogy mutassuk be írásban a beszédet, hogy a rabbi miről akar majd beszélni. Hát ebbe nem mentünk bele, inkább lemondtunk a külföldi vendégről.

Az öreg Martinkovics dúsgazdag ember lett. A háború előtt nem ért el semmit, kis vacak drogériaüzlete volt. A háború alatt állandóan magyar főhadnagy egyenruhában járt. Hirtelen rájött, hogy magyar tiszt. Sohasem volt magyar tiszt. Ő lett a [duna]szerdahelyi gettó parancsnoka. Amit a zsidók otthagytak, Martinkovics elárverezte. Láttam papírt is, ahol lakásbútort harminc pengőért adott el valakinek. Azonkívül doktor Csernyei, doktor Erdélyi, doktor Kornhauser ismert filatelista volt, és gyönyörű gyűjteményük volt. Egyik se jött vissza. Mindenki tudta, hogy Martinkovicsnál van

mind a háromnak a gyűjteménye. A [duna]szerdahelyi hitközség tagjai közül is többnyire az idősebbek jöttek haza, ők lettek a hitközség vezetői. Úgy sáfárcodtak a [duna]szerdahelyi zsidóság vagyonával, hogy senki nem tudta, hogy kinél mi van. Azelőtt Dunaszerdahelyen gázkályha csak úgy működhetett, ha volt hozzá ballon. [Duna]Szerdahelyen lehetett három vagy négy gázkályha. Kerestem, és nem találtam a mi gázkályhánkat. De a hitközség egyik vezetőjénél volt belőle kettő. Ballonnal együtt. Festményeink, amiben biztos voltam, hogy a mi festményünk, szintén ott volt az egyik hitközségi vezetőnél. Mondtam is neki: „Ez a mi festményünk, miért van ez nálad? Miért nem adod vissza nekem?” „Ez az enyém, nincs mit visszaadnom!”, válaszolta. Úgy tudtam csak bizonyítani, hogy a festmény a miénk, hogy a pesti Etelka néniéknél lefényképeztettem ennek a festménynek a párját. Ugyanolyan volt, mint ez. Még akkor sem adta vissza, amikor elhoztam a fényképet, és megmutattam neki. Akkor Ilonka néni Ivánkáról eljött, bementünk a lakásába, és Ilonka néni egyből odament a képhez. „Ez a Feriék képe”, mondta kapásból. Csak akkor voltak hajlandóak visszaadni. Ez a kép természetesen Laci bátyámé lett, amikor megtaláltuk egymást, és ő elvitte magával Izraelbe.

Szerettem volna legalább az üzletünkbe bejutni, de az üzlet nem a mi tulajdonunk volt, hanem Polákéké. Mi csak béreltük. A szerződést 1938-ban kötötték Polákékkal tíz évre, tehát 1948-ig jogosan akartam bejutni, és újra üzletet nyitni. [Duna]Szerdahelyen a legnagyobb „király” Mondok Gábor volt. Ő nem volt zsidó. Ismert kommunista, szintén megjárta a koncentrációs tábor, talán Mauthausen, apámmal együtt volt bezárva Kistarcsán [lásd: kistarcsai internálótábor]. Rögtön, az első pillanattól fogva mindenben benne volt. Mondtam neki, hogy szeretnék bejutni az üzletbe. Azt a választ adta nekem: „Vedd tudomásul, itt többet nem dirigálnak a zsidók. Mi, kommunisták mondjuk meg, hogy mi lesz.” Később megtudtam, hogy egy volt Hlinka gárdistának, aki valahonnan Myjaváról jött ide, és eredetileg magyar volt, sokat segített. Később bebizonyosodott, hogy jómaga, a felesége és a gyerekeik is a fasiszta Deutsche Partei tagja volt. Mondok Gábort lefizette, erre elintézte, hogy ő kapja meg a mi üzletünket. Ezért én nem juthattam be az üzletbe. Ami a lakást illeti, azok kerültek a lakásba, akik elvitették a szüleimet. A városházán dolgozott az illető, nyalta a fenekét a kommunistáknak

A katolikus templom melletti Büdös-udvarban lévő két házunkra rátette a kezét Mondok Gábor, mert kinevezte magát gyámnak. Az egész Büdös-udvarban zsidó házak voltak, és senki nem jött vissza. Mint bírósági gyám lebontatta a házakat, és eladta. Ebből az anyagból építtetett magának is meg a két fiának is házat. Az akkori esperes plébános úr, Markwart Gábor doktor egy veszélyes antiszemita volt, a beszédeiben a háború alatt is uszított. Mi itthon voltunk, tudtuk, hogy milyen gyűlöletet szított a szószékről a templomban. A városi vezetőségnek is tagja volt. Ragaszkodott hozzá, hogy ezeket a házakat rögtön bontsák le. A katolikus templom mellett első volt a Moravec ház, mellette a Zóbl ház, aztán következett a mi két házunk, majd Rosenthal cipős, Fischer játékkereskedő. Ezek egyben üzletek is voltak, ezt mind lebontották, mire hazajöttünk, már nem voltak meg. Boldog voltam, hogy a leendő feleségem egyáltalán hazajött. Amikor a leendő feleségem és a húga hazajöttek, mesélték, hogy a lágerben egész idő alatt együtt voltak a nővéremmel. Mondták, hogy látták, ahogy felszabadult a nővérem. Akkor még együtt voltak. Ezért én biztosra vártam, hogy a nővérem hazajön. Sajnos nem tért haza. A felszabadulás után sem. Állítólag tífuszt kapott, és belehalt.

Egyszer csak behívtak a városházára. Telefonáltak Pilsenből, a hadseregtől a városházára, és valaki érdeklődött, hogy ki él még a Kornfeld családból. Ez csak a bátyám lehet, gondoltam.

Fogtam magam, kimentem az állomásra, felültem a vonatra, és elindultam. Úgy indultam el, mint ahogy addig is. Nem is gondoltam rá, hogy pénz kell, hogy igazolvány, papírok kellenek. Egyszerűen felültem a vonatra jegy nélkül, és elutaztam. Ha megéheztem, akkor bementem a Vöröskereszthez, és kértem enni. Mindig mondtam, hogy lágerből jöttem, éhes vagyok, és mindenhol adtak. Így eljutottam Pilsenig. Pilsenben voltak laktanyák, de megkérdezték, hogy melyik egységet keresem. Nem tudtam. Elmeséltem, hogy a pilseni katonaságtól keresett valaki. Valaki elirányított egy helyre, ahol láttam, hogy csupa külföldi katona, „zahraničný voják” volt. Egy fiú, alig idősebb, mint én, megszólított magyarul. Kiderült, hogy [duna]szerdahelyi, Palesztinából jött vissza a hadseregbe. Mondta, hogy menjek vele a körletükbe, és figyelmeztetett: „Ezt véd a fejedbe. A mi körletünk a Prvá obrnená brigáda. Ez a mi egységünk.” Bementem vele egy laktanyaszerű hálósobába, ahol háromemeletes ágyak voltak. „Itt fogsz aludni mellettem.” „Jól van, de én a bátyámat keresem!” „Nyugi, majd elmegyünk a parancsnokságra, és megtudjuk, hogy hol van!” „Te ismered Lacit?”, kérdeztem tőle. „Hát persze. Együtt voltunk Palesztinában.” Rábíztam magam, és jártunk egyik helyről a másikra. Senki nem volt hajlandó információt adni. A végén valaki azt mondta, hogy Laci Prágába ment, szolgálati kiküldetésre, legalább két hétig ott lesz. Felültem a vonatra, és elmentem Prágába. Prágában kiszálltam, nem volt semmi támpontom, hova menjek. Kérdezgettem külföldi katonákról, senki semmit nem tudott, nem volt külön parancsnokságuk Prágában. Gondoltam elmegyek oda, ahol én őrködtem egy éjszaka a Lidová Milicével. Az ablakban egy cédula díszelgett, hogy leveseket árulnak, mindenfélét. Bableves, gulyásleves, valami ötféle leves. Csurgott a nyálam, levest nem tudom, mióta nem ettem. Nem volt pénzem, csak álltam ott, és bámultam az ablakot. Közben nem messze tőlem leparkolt egy amerikai dzsip. Kiszálltak belőle a katonák. Beszélgettek. A bátyámnak éppen olyan hangja volt, mint nekem. Meghallottam a hangját. Rászóltam. „Laci!” Felém fordult. 1938-ban ment el otthonról, hét éve nem láttuk egymást. Amikor elment, én még gyerek voltam. Bámult rám. „Nem ismeresz meg, Laci? Én vagyok, Feri.” Átöleltük egymást, és ott bőgtünk. A katonák is bőgték. Hihetetlen volt. Ilyen véletlen, hogy így összehaláloztunk egy világvárosban.

Valahogyan hazakerültem, elmentem Udvardiékhoz érdeklődni, hogy nem kell-e segéd. Közben elgondolkoztam, hogy mi lenne, ha önállósulnék. Szabni tudtam, méretet venni tudtam, próbálni is tudtam. Kész szabó voltam. Nekem nem volt probléma elkezdni egyedül szabóskodni. De kell varrógép, szabóasztal, gömbölyű kis asztal, ahol egyszerre több segéd is dolgozhat. Amíg nincs varrógép, addig nem volt értelme a többinek sem. Kezdtém varrógépet keresni. A városházán dolgozott Póda, aki városi szolga és közben városi rendőr is volt. Egyszer odajött hozzám, és azt mondta: „Kornfeld úr, mondanék magának valamit, de csak úgy, ha soha senkinek nem mondja el, hogy tőlem tudja. Én tudom, hol van az ön varrógépe.” „És hol van?” „Mondok Gábornál!” Elmentem Mondok Gáborhoz. Tegeződő viszonyban voltam vele. Mondtam neki: „Gábor! Hazakerültem, nincs semmim, mindenem elveszett. Szüleimen kívül elveszett minden vagyonom. Az egyetlen dolog az a varrógép, és szeretnék dolgozni. Tudom, hogy nálad van a varrógép.” „Nálam nincs.” Ő volt akkoriban a legnagyobb góré itt [Duna]Szerdahelyen, élet és halál ura. És én „mertem” tőle kérni a varrógépet. „Azt akarod, hogy menjek el a csendőrségre, és csendőrökkel menjek el hozzád megkeresni a varrógépemet?” „Jól van! Gyere oda!” Ott volt nála a varrógépem. Belül van egy alkatrész, amibe az alsó szálat kell betenni. Orsónak hívják. Azt kivette. Azt állította, hogy az nem volt benne, azt ő vette hozzá. Hazahoztam a varrógépet, de nem volt hozzá ez az orsó. Akkoriban nem lehetett ilyet kapni. Mindenkit és mindent megmozgattam, a végén felhajtottam valakitől, egy régi szabótól, akinek volt több is.

Jó barátom volt Bauml Izsó, aki az idősebb generációhoz tartozott, a nagyapámnál volt alkalmazva a biztosítóban. Azt mondta nekem egyszer: „Te, Feri! Az öcsém tudja, hol van a testvéred bútora.” Bauml Misinek hívták, elmentünk hozzá. Misi azt mondta: „Igen, tudom. Udvarnokban van. Tudom, hogy melyik háznál. Az ebédlő, a vendégszoba és a hálószoba.” Elmentünk érte. Izsó bácsi, Misi meg én. Mondtuk, hogy jöttünk ezért a bútorért. Én vagyok a tulajdonos, ha bemegyek a lakásba, rögtön rámutatok arra a bútorra, amelyik a miénk. Így is volt. Rögtön megismertem a bútorunkat. Egy szót sem szóltak, foghattuk és elhozhattuk a bútort. Így került haza ez a bútor. Bútorunk volt, csak a lakás hiányzott. Próbáltam lakáshoz jutni, a miénkhez. Szó sem lehetett róla, az ott lakók még beszélni sem voltak hajlandók. A házat nekik utalták ki. Megvan a papírom róla. De ha a házban valami elromlott, akkor a háziúr kötelessége volt megjavíttatni. A padláslépcső kívülről volt, elrothadt, és újat kellett csináltatni. Szólt a lakó, hogy én vagyok a háziúr, csináltassam meg. Én voltam a „kapitalista”, enyém volt a ház. Aki kapitalista, az automatikusan gazember volt.

Weiss Kalmi, a feleségem unokabátyja úgynevezett „zahraničný vojak” volt. Agresszív, kemény ember volt. A feleségem családjának a lakásában egy varrónő lakott. Volt két szép lánya, fogtak is maguknak mindig palikat. Ezért az asszony biztos volt benne, hogy neki nem történhet semmi baja. De Weiss Kalmi addig verte az asztalt, és fenyegette őket, amíg a végén hajlandók voltak kimenni a lakásból. A lakásban ott maradt a feleségemék konyhabútorra és az egyik fehér szobabútor.

Közben elmúlt az év, beléptünk az 1946-os évbe. A szódagyár is elkezdett működni. A feleségem unokatestvére, Weiss Feri sokat segített, hogy visszakapjuk a szódagyárat. Segített összeszedni a régi szódásüvegeket, amikbe be volt vésve a név, hogy Weiss M. Mózes, Dunaszerdahely. A fejekbe ugyanúgy. Lovas kocsit kellett szerezni. Volt egy ló is hozzá. Közben Feri megnősült, és elment Komáromba. Ott betársult egy kereskedőhöz. Egész jó üzleteket csináltak, egész jómódú ember lett. Weiss Kalmi itt maradt, [Duna]Szerdahelyen nyitott üzletet. Volt egy lánytestvérük is, Joli néni, akinek Engel Árpai bácsi udvarolt. Együtt kosztoltunk. Abból álltuk a háztartás költségeit, ami pénzt a szódagyár hozott. A feleségem és Joli néni főzött. Árpai bácsi, Kalmi, Joli néni ott kosztolt nálunk, és soha senkinek nem jutott eszébe, hogy az pénzbe is kerül. Ahogy jött a pénz a szódagyárból, úgy el is ment. Nem maradt abból semmi. Nem tudtunk gazdálkodni. Egyiknek sem tetszett, amikor kijelentettem, hogy elveszem Rózsit feleségül. Április hetedikén megnősültem. A feleségem akkor tizenkilenc éves volt.

Közben belevágtam a szabóskodásba. A volt házunkban hátul volt egy helyiség, ami azelőtt szabóműhely volt, ezt kezdtem berendezni. A lakásba nem tudtam bejutni, de a szabóműhelybe igen. Amikor berendeztem, elkezdtem dolgozni. Összeszedtem azt a társaságot, akikkel együtt voltam inas vagy segéd Udvardiéknál. Én vettem a méretet, én szabtam, igazítottam, én készítettem ki a munkát a kollégáknak. Aránylag jól fizettem az embereket. Gondoltam, hogyha lesz négy-öt segédem, akik tudnak produkálni, akkor nekem is lesz hasznom belőlük, és nekik is tudok fizetni. Megegyeztünk minden darab szerint, hogy mit fizetek. Hajnalban szódáskocsival jártam a falvakat és az itteni kocsmákat, szedtem össze az üres szódásüvegeket, hogy legyen mit megtölteni. Voltak tíz-, tizenöt, húsz- és huszonöt literes ballonok is, amiket tölteni kellett. Ila néni és a feleségem töltötte a szódát. Amikor befejeztem a szabóságban a munkát, akkor délután kihordtam a szódát. Mert azt sem Joli néni, sem Árpai, sem Kalmi bácsi nemigen csinálták. Ez így ment egy darabig. Hajnalban szódát hordani, utána bemenni a műhelybe, méreteket venni, megbeszélni a kuncaftokkal, munkát biztosítani az embereknek, majd néha visszamentem, és az üvegeket segítettem tölteni, aztán széthordani a kocsmákba a tele üvegeket. Akkor még nagyon

fiatalok voltunk, alig múltam huszonegy éves, a feleségem tizenkilenc éves volt. Közben jártunk mulatni, szórakozni. Szombat este mindig nagyobb bulikat rendeztek, ma már bulinak hívják, abban az időben mulatság volt. Jókat mulattunk. Nem volt komolyabb értelme az életünknek. Elfelejtettük a szülőket. Sokat mulattunk, szerettem mulatni. Divat volt a cigányzene. Amikor azt akartam, hogy a cigány az én nótámat húzza, akkor egy százkoronást behúztam neki a vonójába. Volt úgy, hogy hazajöttünk, lefeküdtünk, felkeltünk, és egy fillér nem volt a házban. Az utolsó fillérig elmulattunk mindent, ami volt. Egyszerűen nem volt számunkra semminek sem értéke. Semminek az égvilágon. Egyszerűen nem volt olyan érzés, hogy ennek értéke van, mert hát mindenünk elveszett. A szülők elvesztek, a rokonok, nekem a nagymamám, mindenki majdnem a családból. Az életösztön tarotta bennünk a lelket. A lágerban annyira éhezünk, hogyha mentünk munkából vagy vissza, és az út mentén valamelyik ház előtt ki volt dobva a krumpli héja, akkor rávetettük magunkat. A nyers burgonya héjára. Verekedtünk, hogy ki egye meg a nyers burgonya héját. A lágerban nem volt lopás, de ha valami hasonló akadt, akkor mindig azt mondtuk, hogy organizálni mentünk. A feleségem húga fiatalabb volt, jóval, és ő aztán végképp nem érezte, hogy mi az a rizikó. Annyira „organizált” a lágerban, hogy egyszer a suszterműhelyből, mert hát a lágerban is voltak suszterműhelyek, a suszterműhelyből „elorganizálta” a német parancsnoknak a csizmáját. Aztán keresték, hogy hol van ez a csizma. Közben az Ila még eladta valakinek valami ennivalóért. Agyon akartak lőni körülötte mindenkit, ezért vissza kellett juttatni valahogyan azt a csizmát, amit „organizált”. Ez benne maradt mindegyikünkben. Ami nincs odabetonozva, azt el kell vinni. Én hamarabb dolgoztam fel, hogy ezt nem lehet, nem szabad, ez nem normális. Nagyon szigorúan voltam erre nevelve. Nálam ilyen nem létezett. Elmentünk például a feleségemmel a cukrászdába, fagyalaltot venni. Egyszer csak látom otthon, hogy a feleségem kiveszi a táskából a kis hamutálcát, kiskanalat, amivel ettük a fagyit. Kérdeztem tőle, hogy mit csinált, honnan?! „Hát elorganizáltam ott, a cukrászdában!” Elfelejtkezett magáról. Vissza is vittem a cukrászdába a holmit. Elmagyaráztam nekik, hogy mi még ebben élünk, akaratlanul is. Nem akart ilyet az ember csinálni, mégis előfordult.

Amikor megnősültem, a bátyám eljött [Duna]Szerdahelyre, ő lett az egyik tanú az esküvőn. Textilmérnök volt, könyörögtem neki, hogy maradjon. Mivel Berlinben járt egyetemre, és tökéletesen beszélt németül, felajánlották neki, hogy maradjon, legyen az összes cseh- és a morvaországi textilgyár – Hradec Králové, Brno – vezérigazgatója. „Én itt nem maradok semmi pénzért! Te azt nem tudhatod, hogy amikor már több éve harcoltunk a németekkel, akkor a németek olyan benzinnel bombáztak bennünket, amit az oroszoktól kaptak. Én ezeknek nem hiszek!” Nem hittem el, hogy ez így van. Később bebizonyosodott, hogy sajnos neki volt igaza. Elment vissza Palesztinába, igaz, akkor már volt ott egy felesége. Egy percet sem akart többet itt maradni. Fogta magát, és visszament.

Mi is készültünk elmenni. Mindegy volt nekünk, hogy itt kezdünk nulláról vagy máshol a világban. Mi főleg Izrael [Palesztina] felé vettük az irányt. A háborús időszak, a sok megalázkodás, állandóan végigkísért bennünket az életben. Ezért akartunk elmenni olyan helyre, ahol már nem lenne ilyen problémánk. Ugyanakkor a feleségem kijelentette, hogy ő túlélte a háborút a testvérével, sem a szülei, sem a másik testvére nem maradt meg. Ő a testvére nélkül nem megy sehová. A feleségem testvére viszont nem volt hajlandó semmi körülmények közt sem elmenni, mert szerelmes volt.

Közben az én generációm, a barátok egymás után alijáztak. Mivel én jól ismertem a fináncokat és a csendőröket, mindenkinél ott voltam a csomagolásnál. A finánc ott állt, amikor csomagoltak,

összeírta, hogy mi lett becsomagolva, a végén aláírta, lepecsételte a jegyzéket. Közben én a csomagokba mindig betettem egy-két olyan dolgot, ami a miénk volt: ruháimat, fehérneműimet, ágyneműt, a feleségem ruháit, ékszereket. Mindent kiküldtünk, és reméltük, hogy kiszökünk mi is a holmink után. De itt maradtunk minden nélkül. Amikor először kijutottam Izraelbe, 1965-ben, akkor elmentem az illetőhöz, akinek személyesen becsempésztem a csomagjába egy egész zacskó ékszert. Egyenesen azt mondta nekem: „Ne haragudj, kijöttem ide, nem volt semmim, nem volt szakmám, itt volt a két gyerek meg a feleségem, hát el kellett őket tartanom. Eladtam az ékszereket, és vettem egy teherautót, egy új Kanada teherautót.” Kétszáz angol fontért vette az új Kanada teherautót, ami óriási pénz volt abban az időben. Kérdeztem tőle, hogy akkor visszaadod a teherautó értékét? „Nincs pénzem. Ha lenne pénzem, akkor nem járnék ilyen lyukas alsógatyában. Nézd meg, ott száradnak kint, a feleségem most mosta ki.” A száradó fehérnemű nyolcvan százaléka is az enyém volt, mert azt is velük küldtem ki. Valamit hajlandó volt az illető törleszteni, és ha jól emlékszem, vett egy karkötőt, és nekem egy arany karórát, a mamának is egy aranyórát. Ezek meg is vannak. Ezt hoztam én haza a sok vagyon helyett, ami ott maradt.

Ami az esküvőnkre illeti, az normálisan, az összes zsidó előírásnak megfelelően történt [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Hüpe alatt esküdtünk, nagyon sokan voltak jelen. A fiatalság, az én generációm, ismerősök, mind megjelentek. A mi generációnkból mi voltunk az első házaspár. Zsidó szokásoknak megfelelően az esküvőn diós hal is volt, mindenki annyi diós halat evett, amennyit akart [Diós hal - A halszeleteket zöldséggel (vöröshagyma, petrezselyemgyökér, sárgarépa) puhára főzik, majd kevés liszttel összekevert tejfölt darált dióval vegyítenek, és ezzel a szósszal leöntik, és kissé megsütik a halat. Másik változatában a habarék vízből, fokhagymából, darált mandulából és dióból állt. - A szerk.]. Bertók Pityu cigányzenekara játszott. A Hübsch házban tartottuk az esküvőt. Fent az emeleten üresek voltak a szobák. Ott táltuk a süteményeket, amiket hoztak. Mindenkitől kaptunk valamit. Volt bor is, pálinka, sokféle ital. Fent is és lent is táncoltak a fiatalok. Ma is, ha együtt vagyunk és beszélgetünk, emlékeznek az esküvőnkre. Különleges esküvő volt. Legalább ötszáz ember vett részt rajta.

Joli néni is férjhez ment Engel Árpához. Hosszú ideig nem beszéltünk egymással. Már nem emlékszem az okára. Amikor már szabómester voltam, és besegítettem a szódagyárba is, egyszer csak jöttek az államosítások [lásd: államosítás Csehszlovákiában]. Elvették a szódagyárat. Leltárt készítettek, azt mondták, hogy majd megfizetik. Rám is nyomást gyakoroltak, hogy egy szabószövetkezetbe lépjek be, ahol nekem úgy kellett volna dolgoznom, mint a többieknek, és aztán fizetést kapok. Azt mondtam, hogy ezt én nem csinálom. Itt volt az egyik barátom, akivel egy udvarban laktunk, Wimmer Öcsi, nyitottunk egy „Vesna” rövidáru-kereskedést. Gépselymet, gombokat, egyszóval mindenféle árut tartottunk. Wimmer Öcsi volt a főnök, én voltam a könyvelő, és Grünberg Rózsi volt az eladónő. Hármásban vezettük az üzletet. Ahogy múlt az idő, és látták, hogy ügyesek vagyunk, felvittek minket Pozsonyba. Wimmer Öcsi lett a kerületi igazgatóság tervezőrezslegének a főnöke. Engem egy alakulófélben lévő „mobil üzletben” [„Pojazdná predajňa”] alkalmaztak. A mi „mobil üzletünk” főleg nehézipari üzemekbe járt. Volt egy raktár, ott teleraktuk az autót áruval, elmentünk az üzembe, kaptunk ott egy helységet, kirakodtunk és úgy 2-3 napig ott árultunk. Akkoriban „pontokra” lehetett mindent vásárolni [lásd: pontrendszer Csehszlovákiában]. Akár textilárut, akár fejkendőt, akár ágyneműt, mindent csak pontokra lehetett vásárolni. Ez a mobil üzlet úgy működött, hogy a nehézipari üzemek minden alkalmazottjuknak kiutaltak háromszáz korona értékben vásárlási szelvényt. A szelvényeket összeszedtük, és jöhettek

vásárolni. Mi pontok nélkül adtunk háromszáz koronáig. Persze nem mindenki vásárolta le, akadt olyan, aki csak kétszáz koronát vásárolt le, a többi megmaradt nekünk. Ez már valamit segített. Minden reggel Dunaszerdahelyről marhavagonban utaztunk Pozsonyba dolgozni. Az ötórás vonattal indultunk, hogy hétre Pozsonyban legyünk. Fél nyolckor kezdődött a munka. Sokszor előfordult, hogy este kilenc előtt nem tudtunk hazajönni. Fél tízkor jött egy vonat, éjfél volt, mire hazajutottunk. Reggel újra minden előlről. Ezt elég sokáig csináltuk, de közben megbetegedtem. Előjött a cukorbetegség és az isiász egyszerre. Olyan fájdalmaim voltak, hogy nem tudtam mozogni, nem tudtam utazni. Próbáltam munkát keresni [Duna]Szerdahelyen. Akkor megjelent az életemben Wosner Imi. Ő egy „štátny majetokban” [állami gazdaság] dolgozott akkoriban, az igazgatóságon. Szerzett nekem egy könyvelői állást. Kikerültem Búslakra, nem messze Dunaszerdahelytől. „Štátny majetok Búslak”. Ott lettem könyvelő. Béreket is számoltam, az összes könyveléssel kapcsolatos dolgot kellett végezni. Ott dolgoztam egy ideig, aztán a tőkési, majd a várkonyi majorba helyeztek át. Akkoriban Várkonyban volt az igazgatóság is. Nemsokára az igazgatóságon lettem raktárkönyvelő. Amikor az igazgatóság [Duna]Szerdahelyre került, akkor engem is áthelyeztek ide. Mivel akkor a „štátnynak” nem volt jogásza, az igazgató kijelentette: „Te fogod ezt csinálni. Majd elmész valami továbbképzésre.” Láttam, hogy akadtak olyanok, akik elmentek továbbképzésre, és mérnökök lettek. Lehet, hogy én is jogász leszek, mondtam magamban. Elmentem, lettem az előírt vizsgákat. A bíróságon attól kezdve mindenhol én képviseltem a „štátny majetokot”.

Feljebb is jutottam volna, de közben jött az 1958-as év. Éppen Prágában voltam három napig. Megnyertem egy majdnem százezer koronás pert az állami gazdaság számára. Hazajöttünk, az igazgató megveregette a vállam: „Tudtam, ha te valaminek nekifogsz, akkor az biztos, hogy megcsinálod.” Egyszer csak szól a telefon, a feleségem hívott, hogy azonnal menjek oda hozzá. Mutatott egy ajánlott levelet, nekem volt címezve. Szó szerint az volt beleírva: „Származása miatt megbízhatatlanná vált, ezért azonnali hatállyal felbontjuk a munkaszerződést, és leállítjuk az összes járadék folyósítását is, amelyet a munkájáért kapott.” Így rúgtak ki az állásomból. A legjobban az bosszantott, hogy maga az igazgató írta alá előző nap. Amikor referáltam neki, akkor megveregette a vállamat. Gondoltam, majd találok valahol máshol egy állást, de nem tudtam sehol elhelyezkedni. Ha valaki munkába jelentkezett, akkor elküldték orvosi vizsgálatra. Mivel én cukorbeteg, reumás voltam, nem vettek fel. Még a bányába is jelentkeztem. Végül elmentem az igazgatóhoz, és megkérdeztem: „Hogyan csinálhatta ezt velem? Mivel bántottam, vagy mit csináltam rosszul?” „Idefigyelj, Feri! Behívtak a pártba, és azt mondták, hogy vagy kirúglak, vagy engem rúgnak ki. Két évem van a nyugdíjig, hát kirúgtalak. Menj el akárhová, mert ezek nem akarják, hogy itt maradj, [Duna]Szerdahelyen. Túl sokat tudsz. Azt akarják, hogy menj el [Duna]Szerdahelyről. Ha elmész, olyan papírt adok neked, hogy akár miniszter is lehetsz.”

Ideg-összeroppanást kaptam. A feleségem azt mondta: „Akkor sem hagyjuk magunkat!” Összeszedtem az összes pénzünket, és vettünk egy televíziót. Akkor már a saját házunkban laktunk a Fő utcán, felraktunk egy magas antennát. Az elsők között volt televíziónk. Töltsöm a tévé mellett az időmet, ne menjek tönkre.

Tíz évig egyáltalán nem tudtunk bejutni a saját házunkba. Megtaláltam a ház iratait. A földhivatalban úgy volt beírva, hogy a tulajdonos Ladislav Kornfeld és Terézia Kornfeldová [azaz a két testvér nevének volt a ház]. Az édesapám vette ezt a házat 1937-ben, és aztán átépítette. A testvérem Izraelben élt, a másik testvérem már meghalt. Mit csinálhattam? Rögtön beadtam egy kérvényt a megfelelő törvény alapján. Kaptam róla papírt, hogy ki volt a igazi tulajdonos. Akkor

mondtam az illetőnek, aki benne lakott: „Idefigyelj! Tíz éve itt vagytok ebben a házban. Nekem egy bűdös fillér lakbért soha nem fizettetek. Ajánlok egy lehetőséget. Mivel nem tehetlek ki anélkül, hogy ne szerezzek nektek egy másik lakást, cseréljünk. A feleségemmel egy szoba-konyhás lakásban lakunk. Nincs bent víz, fűtés, mellékhelyiség sincs bent. Én odaadom a mi lakásunkat, ti meg visszaadjátok nekem a háromszoba-konyhás lakást.” Ott volt fürdőszoba, volt vízvezeték, volt tüzelési lehetőség. Volt kint is, bent is toalett.

Volt még egy ház, amit az édesapám vett a nővéremnek nászajándékként. A háború előtt, amikor már a zsidóknak nem lehetett vagyonuk, csak egy házuk, amiben laktak, a dunaszerdahelyi főjegyző behívatta az édesapámat, és azt mondta: „Idefigyeljen, Kornfeld úr. Magától azt a házat el kell hogy vegyék. Én hajlandó vagyok magától megvenni.” Kifizette a házat tizenötezer pengőért, azzal, hogy a háború után, az akkori átszámítási arány szerint – a pengő a koronához egy a kettőhöz volt –, harmincezer koronáért muszáj lett volna neki visszaadni. A házat Gróf nevezetű vejének vette meg, így lett Gróféké a ház. Akkoriban, amikor harmincezer koronáért visszakaphattam volna, nem lett volna gond, mert havi nyolcvanezer koronát kerestem Pozsonyban. Vagyonhoz nem húzott soha semmi, nem volt számomra érdekes. Elveszett sok más fontos dolog, ez nem tudott izgatni.

Az ideg-összeroppanás után két évig nem dolgoztam sehol, odahaza voltam. Gyógykezelésben többször is részesültem, főleg Lúbochňán. Ott kezelték a reumámat is, a cukrot is. Aztán mint idegenvezető dolgozgattam, újságokba írtam mindenféle cikkeket. Közben lettettem az idegenvezetői vizsgát is. Aránylag hosszú ideig dolgoztam mint idegenvezető. A feleségemet, amikor lehetett, magammal vittem. Igaz, hogy szocialista országokba többet jártunk, de azért néha előfordult, hogy Ausztriába is eljutottunk. Jártunk Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban, Németországban.

Dunaszerdahelyen a baromfifeldolgozó üzem volt akkoriban a legnagyobb. Az egyik részlege Dunaszerdahelyen, a másik Komáromban működött. Kacsát és libát is neveltek, tömtek, volt felvásárló- és vágórészlege, tojásgyűjtője és osztályozója, keltetője, konzervgyára, hűtőháza. Körülbelül ezerötyszáz alkalmazott talált itt megélhetésre. Eljött hozzám a vállalat személyzeti osztályvezetője. Nagyon nagy kommunista volt, pedig valamikor igazi nagy magyarnak tartotta magát, és kimondottan gyűlölte a kommunistákat. A háború után ő lett a szakszervezet és a kommunista párt titkára a cégen belül. Kérdezte, hogy nem lépnék-e be a cégbe tervezőnek. „Én? Tervezőnek?”, csodálkoztam. A cégnél mindig három ember van, aki „nomenklatúrny káder”, tehát kimondottan kommunista és szimpatizáns kell hogy legyen: az igazgató, a közgazdász és a tervező. Ezeket a járási kommunista párt hagyta mindig jóvá. Nem értettem. Kirúgtak, most meg tervezőnek akarnak [lásd: tervosztály]. „Tudjuk, hogy mi volt, hogy volt, de az igazgató azt mondta, hogy beszéljelek rá! Gyere oda, próbáld meg!” Elmentem, kipróbáltam. Az addigi tervezőnek felajánlották a járási statisztikai hivatal igazgatói posztját. Ezért ő el akart onnan menni. Nem találtak helyette senkit a világon, csak engem.

A fiam 1952. október 21-én született. Amikor megszületik a fiúgyerek, meg kell „malenolni” [lásd: körülmetélés]. Én nem akartam. Dunaszerdahelyen élt egy nagyon vallásos zsidó bácsi, Reich volt a neve. Nem hagyta békén a feleségemet, állandóan azt mondogatta: „Mit szólna a maga anyja? Szült egy fiút, és most, amikor ilyen kevesen vagyunk zsidók, maga nem akarja, hogy a maga fia zsidó legyen?!” Amikor a feleségem elmesélte, hogy mit mondott neki Reich bácsi, mondtam, jó. A

fiad majd szemrehányást fog tenni, hogy megkülönböztetted őt a többiektől. Ezt aztán nem lehet visszacsinálni, megmarad örökre. Akkor a feleségem kijelentette, hogy vallásos és hívő, ezért a fiunk legyen megmalenolva. Jó, hát legyen. Kisebb ünnepséget is csináltunk. Én soha nem tagadtam le, hogy zsidó vagyok. Zsidónak tartottam magam, de nem voltam vallásos. Engem nem érdekelt a vallás. Mint ember, zsidónak tartottam magam. Azt akartam, hogy ha már van egy fiam, zsidónak fogom nevelni. Igaz, hogy nem a vallás szerint, de mint ember, legyen zsidó, és érezze is magát zsidónak. Azt hiszem, hogy ez lényegében sikerült.

Én magam sosem voltam egy zsinagógába járó ember. Rögtön a háború után nem vettük olyan komolyan, Jom Kipurkor nem is böjtöltünk. Később én lettem a hitközség pénztárosa, Feldmár Jenő, az akkori elnök felkért, hogy vállaljam el, mert senki sem akarta. Leveleket kellett írni, fogalmazni, értettem hozzá, meg tudtam csinálni, felvállaltam. Segítettem neki, nehogy e miatt essen szét a [duna]szerdahelyei hitközség. Közösén dolgoztunk Feldmár Jenővel, így még egy kicsit közelebb kerültem a zsidósághoz, a hitközséghez. Később komolyabbra fordult, betartottuk, a fiam is tizenkét-tizenhárom éves korában kezdte betartani a szokásokat. Mázkirkor mindig összejöttünk a templomban. Valahogy úgy éreztük, hogy minimum ennyivel adjuk meg a tiszteletet a szüleinknek. Dunaszerdahelyen kevesen voltak a hitközség tagjai, főleg olyanok, akik összetartották volna a zsidóságot. Aki vallásilag értett hozzá, az Lőwy Géza volt. Géza viszont nem az az ember, aki össze akarta vagy tudta volna tartani a zsidókat. A nagyünnepeket mindig megtartottuk. Ros Hásáná, Jom Kipur, Pészah. Összejöttünk a templomban. Eleinte éppen Lőwy volt az, aki előimádkozott [lásd: kántor]. Egy alkalommal, pont a Ros Hásáná előtt, újra számítottunk vele, hogy elő fog imádkozni. Meg is ígérte. Az ünnep előtt a biztonság kedvéért felhívtuk, hogy számíthatunk-e rá. A felesége vette fel a telefont azzal, hogy Géza Eperjesbe utazott az ünnepekre, és csak az ünnepek után jön haza. Ott rendesen megfizetik, hogy előimádkozzon. Az utolsó pillanatban szereztük meg Pozsonyból az öreg Blaut. Amíg tud, addig rendszeresen eljár [Duna]Szerdahelyre előimádkozni a nagyünnepeken. Így tudjuk csak megtartani az ünnepeket.

Külön bár micvó nem volt a fiamnak, mert abban az időben majdnem lehetetlen volt. A fiamnak is meggyűlt a baja a zsidóság miatt. Az első lehetséges alkalomkor elküldtem Izraelbe. Az unokatestvéreivel együtt laktak egy kibucban. Koszt, lakás, minden volt. Az ottani élet, az emberek viselkedése, hozzáállása nagyon megfogta a fiamat. Akkor még erősebben zsidó lett. Sajnos benne voltam az iskola vezetésében. A hibákat, amiket észrevettem, kifogásoltam. Többek között emlékszem, hogy az igazgató azon a pénzen, amit a szülők spóroltak, vett egy zongorát. Az igazgató azt akarta, hogy a szülők utólagosan hagyják jóvá ezt a vásárlást. Én nem voltam hajlandó, ellene voltam, mondtam, hogy ki hallott már ilyet, a szülői pénzhez semmi köze az igazgatónak. Sajnos arról elfeledkeztem, hogy a fiam egyetemre akar menni. Érettségi után az iskolaigazgatónak kellett ajánlást írnia, hogy mehessen az egyetemre. Később megtudtam, hogy az igazgató többek között azt írta az ajánlásba, hogy a fiam többször is járt Izraelben, ami nem volt igaz, mert csak egyszer volt, és hogy rendszeresen befolyásolja az osztálytársait. Mesél nekik az izraeli kapitalista rendszerről, hogy az milyen jó, és közben leszólja a szegény arab menekülteket. Ha nem lett volna olyan jó baráti viszonyom a vegyi kar akkori rektorával, nagy gond lett volna. A rektor nem is vette figyelembe, hogy mit írt az igazgató. Még aznap felhívott a rektor, és bejelentette, hogy a fiamat felvették.

A fiammal magyarul vagy szlovákul, esetleg néha, ha az alkalom úgy hozta, akkor németül beszélünk és beszélünk. A mi számunkra nem gond, hogy milyen nyelven beszéljünk.

A háború után sajnos nagyon leszűkült a rokonság. A családnak körülbelül harminc tagja meghalt, főleg a koncentrációs táborokban. Édesapámnak két öccse, Dávid és Sándor maradt életben. Az egyik a lágerban szabadult fel, visszajött. A Dávid bácsi Auschwitzban volt és nagyon szépen tudott szőnyeget kézzel varni. Ott egy német parancsnoknak kézzel csinált szőnyeget, és ez a parancsnok vigyázott rá. A Sándor később Budapesten élt, és megváltoztatta a nevét Keményre. A háború után találkoztunk vele. Édesanyám oldaláról három testvér maradt életben, az egyik, Etelka néni Pesten, a másik, Misi bácsi [Duna]Szerdahelyen. Ő később Pesten élt, és megváltoztatta a nevét Grünwaldról Szerdahelyire. Szerdahelyi Miksa néven van eltemetve valamelyik nagy pesti köztemetőben. A harmadik, Ilonka néni pedig Ivánkán, Pozsony mellett élt. Ott van eltemetve, a férjének a családja még most is ott él. Velük állandóan tartottuk a kapcsolatot, ameddig éltek. Előfordult hosszú időszak, amikor egyáltalán nem tudtunk egymásról. Azt sem tudtuk, hogy hányan vannak, hogy nőttek fel a gyerekek, vannak-e már unokák.

A feleségem húga szintén életben maradt. A baráti kör a régi barátok, a zsidó ifjúság közül került ki, amíg egymás után ki nem mentek Izraelbe. Mi itt maradtunk, egészen más körülmények lettek, más barátokat kellett keresni.

Izrael csak 1948 után kezdett téma lenni számunkra. Itt maradtunk, én nem voltam semmilyen pártnak a tagja, ennek ellenére nagyon érdekelt a politika. Már fiatalkorom óta nagy cionista voltam. Gyakran vitatkoztam a zsidó barátokkal, akik itt maradtak, és azt gondolták, hogy nekik a kommunista rendszer biztosítja a jövőt. Mindegyik ráfizetett. Az egyik nagyon jó barátom, különben a „Vesna” kerületi igazgatója, nagy kommunista volt. Összejártunk rendszeresen, ő a zsidóságot nem volt hajlandó figyelembe venni, állandóan csak a szocialista és a kommunista rendszert istenítette, és a végén becsukták. Teljesen kitalált vádakot hoztak fel ellene. Egy jó barátommal, Fischl Honzóval megpróbáltam újraéleszteni a cionista rendszert. Honzo aztán megnősült, gyerekei lettek, és fiatalon tüdőrákban meghalt. Vele is nagyon sokat beszélgettünk, mikor már létezett Izrael állam 1948 után. Ők közvetlen a háború után kimentek Izraelbe az öccsével és édesapjával, de Honzo a feleségével hamarosan visszajött. Azt hitték, hogy a rendszer itt olyan lesz, ahogy ők azt elképzelték. Sajnos a zsidó fiatalok sokan azt gondolták, hogy most már egyenrangú emberek leszünk, de sajnos nem úgy volt.

Ami az étkezést illeti, a kedvencem mindig a diós hal volt, ami péntek esténként került az asztalra. Ma is nagyon szeretem a diós halat. Volt annak idején egy étel, egy fokhagymás szószban készített lisztes hurka. Ezt ma sem tudja senki elkészíteni. A [duna]szerdahelyei zsidó közösségben az idősebb nők sem tudják, hogyan kell elkészíteni. Azelőtt a sóletban a helzli, a töltött libanyak volt a kedvencem. Ezt néha, nagyritkán még szoktuk csinálni. Másik kedvencem ünnepi estén a becsinált szósz. Például Kol Nidré este mindig becsinált szósz vacsorázunk. Most is. Jom Kipur estén pörköltet eszünk. Ez egy szokás, még a szüleim idejéből.

Ami a keresztény ünnepeket illeti, csak azokat tartottuk be, amikor munkaszüneti nap volt. Nálunk nem létezett karácsony, karácsonyfát sem állítottunk. Nem létezett ajándékozás sem. Igaz, hogy amíg a fiam kisebb volt, addig az unokatestvéreivel eljárt húsvétkor a keresztény nőismerősökhöz locsolni. Volt, ahol piros tojást kapott érte, máshol pénzt.

Azt nem lehet mondani, hogy valamiből kihagytuk volna Tibit. A fiam részt vett a zsidósággal kapcsolatos dolgokban. Kialakult egy fiatal társaság itt, Dunaszerdahelyen, csupa zsidó fiatal volt benne. Ezek nagyon összetartottak. Szoktak kirándulni, beszélgetni, kártyázni, táncolni. Mindig

valamelyik családnál jöttek össze. Ennek a baráti társaságnak egy része a mai napig is létezik. Néha összejönnek még.

A fiam annyira zsidóként élt, hogy mi nem is tudtuk máshogyan elképzelni, csak úgy, hogy zsidó lányt hoz haza. A fiam komolyan kezdett udvarolni egy zsidó kislánynak, akinek a szüleivel mi is nagyon jó baráti viszonyban voltunk. Eljárt a fiam a lányhoz, a kislány is volt nálunk, több esetben is. De aztán a kislány is egyetemre járt. A lány Magyarországra, a fiam pedig itt. Egyszer a fiam meglepetésszerűen elment utána, és akkor látta, hogy a lány másképp viselkedett. A fiam borzasztóan csalódott. Nagyon elkeseredett. Akkortól fogva nem is nagyon volt szabad említeni ezt a kislányt. Amikor bevonult katonának, akkor is nyíltan zsidó volt, ami nem volt valami jó bizonyítvány abban az időben. Ahova bevonult, onnan áthelyezték Karlsbadba. Karlsbadban első cselekedete az volt, hogy megkereste, hol van a zsinagóga. Bement a zsinagógába, és borzasztóan meglepődött mindenki a templomban, hogy egy katona, tiszt aspiráns nyíltan belép a zsidók közé. Mindenki kérdezgette őt, nagyon tetszett neki, de valószínűleg valaki észrevette, és pár napon belül onnan is áthelyezték Mariansbadba vagy Franzbadba, nem is tudom. Valahová Csehországba, ott is az első volt, hogy megkereste a zsinagógát. Ez megint nem tetszett valakinek, így a határra került, Cheb volt a végállomás. Chebben volt vegyészcsoporthoz, tankisták és a vegyészek. Ott két komáromi fiúval találkozott. Attól fogva ők már együtt voltak, vigyáztak egymásra. Tudniillik a másik kettő régebbi katona volt, nem úgy, mint a fiam. A fiam új katona, újonc volt. Az egyiknek nagyon jó foglalkozása volt a katonáknál. Ő volt a parancsnok titkára. Ha valaki vagy valami kellett, akkor beprotezsálta a fiamat. A másik fiú pedig úgynevezett propagandás volt. Egy külön szobája volt, ahová gyűjtötte a propagandaanyagokat. Ez a három fiú ott nagyon összebarátkozott. Attól fogva a fiamnak nagyon jó dolga volt. Annak idején operálták a lábát, és benne maradt a drót a lábában, nem volt szabad, hogy katona legyen. A sorozóorvos véleménye szerint jó lett így a drótos lábával együtt is. Akkor elhatározta, hogy egy kicsit lerövidíti a katonáskodás idejét. Jelentkezett Pilsenben a katonai kórházba, hogy vegyék ki a drótot a lábából. Közben mi, a feleséggel Poděbradyban voltunk gyógykezelésen. A hétvégére kapott eltávozási engedélyt, utánunk utazott. A vonaton összeismerkedett egy kislánnyal. A kislány Mariansbadban dolgozott mint gyógytornász. Összebarátkoztak és megbeszélték, hogy amikor a kislány visszamegy Mariansbadba, megint csak találkoznak. Tartották a kapcsolatot. Következő tavasszal elintéztük a feleséggel, hogy Franzbadba kerülnünk gyógykezelésre. Akkor a fiam odahozta magával ezt a kislányt. Bemutatta nekünk. Tartózkodó volt, bár szívesen fogadtuk. A fiam közben megfázott vagy megbetegedett, nem tudom. Senkije nem volt a katonaságnál, csak ez a két barát. A kislány megtudta, hogy a fiam betegen fekszik, elment utána, és vitt neki mindenféle vitaminokat, gyümölcsöket. Nagyon jól esett a fiamnak, hogy valaki ennyire törődik vele. Amikor hazajött szabadságra, kirukkolt, hogy szeretne megnősülni. Kellemetlenül érintett bennünket, őszintén megvallva egy éjszakát közösen a feleséggel végigsírtuk. Nem tudtuk elképzelni, hogy a mi fiúnknak milyen élete lesz. Mert úgy volt beállítva, hogy egy jó zsidó családban, zsidó szokások szerint fog élni. Nem akartam a fiammal vitába szállni, megkértem őt, hogy ígérje meg nekem, hogy fél évig nem találkozik ezzel a kislánnyal. Nekem az volt a véleményem, hogy azért ragaszkodik a fiamhoz annyira ez a kislány, mert nem csak a zöld egyenruhás katonát látta benne, hanem az embert. Annak idején szerintem a fiamat borzasztóan befolyásolta. Megkértem őt, hogy fél évig ne találkozzanak! Levelezhetnek, beszélgethetnek, de ne találkozzanak. Ha fél év után is azt fogja a fiam mondani, hogy el akarja venni feleségül, akkor nekem nem marad más hátra, csak az, hogy elmenjünk a szüleikhez, és megkérjük a kislány kezét. Így is alakult a dolog. Az még hozzátartozik az igazsághoz, hogy amikor

elmentünk a fiammal a szülei után, én akkor tudtam tulajdonképpen meg, hogy a lánynak már nincsenek szülei. Az édesapja más faluban élt, elment tőlük, a kislány édesanyja már sajnos nem élt. A kislányt a nagymamája nevelte. Elmentünk akkor hozzájuk. Bemutatkoztunk, és én ott egyenesen megmondtam, hogy mi zsidók vagyunk, mi így élünk, és ha problémájuk van a zsidókkal, akkor azt most mondják meg! Mert azzal a céllal mentem oda, hogy megkérem a kislány kezét. Meg is kértem a nagymamától a kezét. A nagymama kijelentette, hogy neki semmi problémája nincs azzal, hogy zsidók vagyunk. Azt mondta, hogy legfeljebb a kislány is „belépne” oda. Nem is tudta elképzelni, hogy ez mivel jár. Neki semmilyen vallása nem volt. A lánya és a férje is tanárok voltak. Ők semmilyen hitben nem nevelték a gyerekeket. Tehát hogy csináljuk úgy, ahogy mi gondoljuk. Akkor mi abban is megegyeztünk, hogy az esküvőt Dunaszerdahelyen fogjuk tartani. Meghívhatjuk és meg is hívtuk az összes rokonságot. Csehországból is, Magyarországról is, mindenkit, aki valamilyen formában barát vagy rokon volt. A fiamnak volt egy kikötése, hogy mivel tudja, hogy a mi házasságunk nagyon jó, ő is ugyanazon a napon akar házasságra lépni, mint mi. Mi április hetedikén kötöttünk házasságot. Ez a dátum pénteki napra esett, de a városházán nem voltak hajlandók ekkor összeesketni, így április nyolcadikán nősült a fiam. Nagyon sokan voltunk. Az ünnepi vacsorát a szállodában tartottuk, a dunaszerdahelyi Duna Hotelban. Szép idő volt, a városházától a szállodához autókkal, gyalog, ki hogyan érkeztünk. A hotel teraszán álltunk össze, mert a fiam nem volt hajlandó csak úgy belépni a hotelba. Az akkori szálloda főnöke odahozott a hotel ajtajába egy szalvétába becsomagolt üveg poharat. Odarakta az ajtóhoz, a fiam felemelte a menyasszonyát, és ahogy belépett, rálépett az üvegre. Akkor mindenkitől, akik ott voltak, mintha jelszóra egyszerre hangzott el a „mazltov!”. Örök élmény maradt a részemre is, de a fiam részére is.

Akkor nagyon nehéz volt lakáshoz jutni, úgyhogy a fiamék eleinte itt laktak, nálunk. Az egyik szobát a rendelkezésükre bocsátottuk. Itt született meg az első unokánk. Amikor már volt lakásuk, akkor megszületett a másik unokánk, a kislány. Természetes, hogy mindenki körülugrálta a kislányt. Én valahogyan másként voltam vele. Amikor hozták a kis lányunokámat, a feleségem rohant felemelni a babát a gyerekkocsiból. Akkor úgy öt év körüli volt a fiúunokám. Letérdeltem hozzá az előszobában, és ölelgettem, hogy érezze az a gyerek, hogy őt is szereti valaki, nemcsak a kislányt szeretjük.

A fiam, menyem és az unokáim itt élnek, [Duna]Szerdahelyen. A fiúunokám, Martin egy ideig Pestre járt iskolába. A lányunokám, Nelly máig is ott tanul, az ELTE-re jár, szlavisztikára, és közben dolgozik egy kereskedelmi cégnél asszisztensként. A fiúunokám huszonhat éves, a lányunokám huszonkettő. Martin Pozsonyba, a Komenský egyetemre jár, remélem, hamarosan végez is. Szociális munkát tanul, az utolsó, ötödik évfolyamot látogatja.

Ami a zsidóságot illeti, az az érzésem, hogy nagyon jó zsidó beállítottságúak mindketten. Nem félek tőle, hogy egyszer talán annyira eltávolodnának a zsidóságtól, hogy megtagadnák. De sajnos hivatalosan nem zsidók. Még akkor se, ha mi zsidóknak tartjuk őket. Maguk is úgy érznek, azt hiszem. A háláhá szerint csak az a zsidó, akinek az édesanyja zsidó. Én annak vagyok a híve, hogy az a zsidó, aki a gyerekeit zsidónak neveli. Ebben reménykedek, és ebben a reményben fogok meghalni.

A feleségem és én sokat dolgoztunk. Igyekeztünk a munkahelyünkön a maximumot nyújtani. Nehogy újra és újra belénk köthessen valaki. Nem mondhatnám, hogy valami különös bántódás ért

volna a zsidóságunk miatt. De ezek a dolgok állandóan a fejünk felett lebegtek, mint Damoklész kardja. Lényegében szerényen éltünk. Nem engedhettünk meg magunknak soha semmi nagyobb dolgot. A fontos az volt, hogy akárhogyan alakulnak a dolgok, a becsület megmaradjon. A többi az nem nagyon érdekelt.

1958-tól, amikor megvettük az első tévékészülékünket, minden áldott este megnéztem a bécsi adóról a „Zeit im Bild”-et (bécsi tévéhíradó). Onnan értesültem a világ eseményeiről. Engem más oldalról nem is lehetett befolyásolni. Szórakoztató műsorokat is néztünk, Pozsonyból is, Pestről is, de a híreket csak a „Zeit im Bild”-ből. Természetesen mindig megbeszéltük a feleségemmel, de főleg a fiammal. A fiam már nagy volt, és figyelte ezeket a dolgokat. Nagyon fontos volt, hogy mindig megegyeztünk. Mindig ugyanúgy látta ő is, mint én. A '68-as események erősen befolyásoltak bennünket [lásd: Prágai tavasz]. Az augusztusi megszállás idején a feleségemmel és a fiammal éppen a Balatonon voltunk nyaralni. Nem tudtunk hazajönni. A Keleti pályaudvar előtt álltunk az autóban, és kerestem egy benzinkutat. Odajött hozzánk egy rendőr. Látta az autónkon, hogy Csehszlovákiából vagyunk. Csak mondta a magáét, hogy mit csinálnak a csehek, ezért a fiam összeveszett vele. Kialakult körülöttük egy csoport, többnyire a fiamnak adtak igazat, nem a rendőrnek.

Akkoriban Dubčekban egy „megmentőt” láttam, de a történet felidéztek bennem az 1939-es eseményeket. Akkor szintén megszálltak, de a magyar csapatok. Borzasztóan bántott, hogy amikor hazafelé tartottunk, akkor Nyitra előtt a magyar katonák megállítottak. Átkutatták az autónkat. Ezt nem tudtam lenyelni. Ez ma is fáj.

Én 1965-ben voltam először Izraelben. 1978-ban a feleségemmel együtt voltam. Később, már az 1990-s években ott operáltak a szívemmel. Itt még nem tudtak megműteni. A barátaink, akikkel együtt nőttünk fel, más világban éltek ott, mint mi. 1948 óta, amióta csak megalakult Izrael, szabad emberként élték az életüket. Bennünk még volt egy visszatartó erő, ami állandóan figyelmeztetett, hogy vigyázz. Nem tudhattuk, hogy mi fog bekövetkezni, nem tudtuk, mi lesz. Azokat, akik nálunk a legnagyobb kommunisták voltak, egyszerűen kivégezték, jobbik esetben letartóztatták. Itt olyan bizonytalanság volt, hogy egyszerűen nem mertük elhinni, hogy fog jönni egy olyan kor, amikor ez megszűnik, hogy jön egy demokrácia. Én azt hiszem, hogy ahogy ma van, ez már jó. Viszont részemre ez nem az igazi demokrácia. Ez olyan toldozott-foldozott rendszer, ahol mindenki csak maga akar érvényesülni. Több mint száz párt van Szlovákiában. Ezek mind a maguk igazát fújják. Nem tudhatom, hogy az, akivel ma beszélek, nem lesz-e holnap a legnagyobb antiszemita. Mert hát itt él az antiszemitizmus. Ahogy látom, van is táptalaja, hogy tovább éljen.

A kapcsolatunk akkor is fennállt a családdal, amikor a háborúk dúltak. Borzasztóan izgultunk minden alkalomkor, hogy mi történik. Nagyon büszkék voltunk, amikor volt a 67-es háború [lásd: hatnapos háború]. Hoztam is Izraelből egy kis könyvet erről a háborúról.

A rendszerváltás idején mind a ketten nyugdíjasok voltunk a feleségemmel, és éltük a nyugdíjas életünket. A helyzetünk soha nem volt nagyon jó, de nem is volt rossz. Nem tartoztunk a legszegényebb nyugdíjasok közé sem. Ketten voltunk, és a nyugdíjunk kielégített, mert nem voltak nagy igényeink. Nem akartunk már utazni, én már eleget utaztam. Amennyit tudtunk, közösen utaztunk, úgyhogy már nem nagyon tartottunk igényt erre. Nagyon jól esett, emlékszem rá, esténként a televízióban azok a fórumok, amiket 1989 novemberében az utcákon tartottak, és azok a tömegek az utcákon. Rázták a kulcscsomókat. Ezzel azt akarták jelezni, hogy beharangoztak a

régi rendszernek, és új világ fog kezdődni. Én személyesen nem tudtam elhinni, hogy ez valóban meg is történik. Akkor már elég idős, beteg ember is voltam, úgy éreztem, hogy ez már nem az én világom.

Határozottan észlelhető volt a különbség Izraelben is a rendszerváltás után. Azelőtte lévő alkalmakkor még nagyon erős volt a kibuc-fogalom. Jártam is kibucokban, sok barátom élt ott. Ott nőtt fel sokuknak a gyereke is. Többnyire mind arra „esküsznek”, hogy a legszebb élet a kibuc-élet. Sokan közülük ott is maradtak. Akadnak olyanok is, főleg a fiatal korosztályban, akik elmentek a kibucokból. Próbálnak inkább önállóan, szabadabban élni, mert a kibuci élet azon kívül, hogy nagyon szép és gondtalan, bizonyos szabályokkal is jár.

Nekem a világban mindenfelé akadnak barátaim. Sokan visszajárnak ide, Dunaszerdahelyre. Egy alkalommal az egyik fiatal barátom itt járt Kanadából. Amikor a városban sétáltunk, és gyűjtögette a régi gyerekkori emlékeit, észrevette, hogy nagyon nehezen mozgok. Kérdezte, hogy mi van velem. Mondtam neki, hogy a szívem nincs rendben. Otthon beszélt egy másik barátommal arról, hogy nem érzem jól magam. Rögtön fel is hívtak telefonon Kanadából. Wosner Imiről van szó, arról a Wosner Imiről, aki bekísért az állomásra, amikor visszatértem a koncentrációs táborból. Kérdezte tőlem, hogy miért nem hagyom magam megoperálni. Mondtam, hogy itt, Csehszlovákiában még nem tudják ezt műteni tökéletesen. Erre azt mondta, hogy jól tudják ezt csinálni egész Európában, Amerikában. Felsorolta nekem Ausztriát, Németországot, Franciaországot, Angliát, Svájcot. Többek között Izraelt is említette. Nyugdíjas ember vagyok, nekem erre nincs pénzem. Az itteni betegsegélyző nem valószínű, hogy kifizeti az ilyen műtétet. Erre Imi kijelentette, hogy azzal ne törődjek, csak azt akarták tudni, hogy alávetem-e magam a műtétnek, vagy nem. Kétnapi gondolkozási időt adtak. Két nap múlva hívtak újra, kérdezték, hogy átgondoltam-e. Mondtam, hogy igen. Erre mondta Imi, hogy döntssem el, hol akarom a műtétet. Mondtam, hogy Izraelben szeretném. Nemrég halt meg Izraelben a bátyám, és ha netán nem bírnám ki a műtétet, akkor legfőljebb eltemetnek a bátyám mellé. Két héten belül megkaptam a repülőjegyet. Prágán keresztül repültünk a feleségemmel Izraelbe. Tavasz lehetett, úgy március végén. Kaptam egy telefonszámot, hogy ezt hívjam fel. Ez egy orvos Izraelben, majd mindent elmagyaráz. Tudott jól magyarul is, szlovákul is. Nem volt gond vele beszélni. Felhívtam, ahogy megérkeztem. Mondta az illető, hogy mindenről tud, minden el van intézve, egy Aszuta nevezetű klinikán fognak megoperálni. Éppen húsvét utáni napon mentem be a kórházba. Most tudom csak igazán megállapítani, hogy ügyesek voltak, mert már tizenöt éve, hogy műtöttek, és még mindig élek.

A Claims Conference komoly segítséget nyújt minden holokauszt-túlélőnek. Rendszeresen hozzájárul a gyógyszerekhez. Hetven százalékát fizeti a Claims Conference, és a hitközség is fizet. Ha valaki kórházba kerül, és kiadásai vannak, ugyanúgy. A Claims Conference segített a kárpótlásban is. Németországból kaptunk egyszer ötezer márkát. Mondták, hogy majd kapunk további ötezret, most már euróba átszámítva. Azt is megkaptuk. Azonkívül a szlovák állam is fizetett jóvátételt azoknak a túlélőknek, akiknek elvesztek a szülei, meghaltak, tehát az életért fizettek. A magyar állam is adott valamit, de ezek olyan csekély összegek. Magyarországról először harmincezer forintot kaptunk. Aztán felemelték négyszázezer forintra. Nekünk nem pénz kellene, nekünk a szülők kellett volna. Mi itt maradtunk húsz évesen, szülők nélkül, mindenki nélkül. Így kellett elkezdeni egy új életet. Egy kárpótlás soha nem lesz egyenrangú azzal, ahogy elvesztettük a szeretetteinket.

A család nagyon összetartó. A fiammal minden nap találkozunk. Jön, érdeklődik, próbál segíteni. Ami az unokáimat illeti, megvan a saját problémájuk. Mind a ketten egyetemre járnak. Az a fontos, hogy végezzék el az egyetemi tanulmányaikat. És persze úgy végezzék el, hogy annak értelme legyen. Martin unokám jó, meleg szívű gyerek, tartja is állandóan velünk a kapcsolatot. Akkor is, ha ritkábban jön el hozzánk. Nelly unokám Pesten jár egyetemre. Közben dolgozik is. Amikor szabadideje van, akkor vagy tanul, vagy dolgozik. Zsidó közössége a Bálint Házban van, Budapesten [Bálint Zsidó Közösségi Ház, 1994-ben alapították. Működését az Amerikai Joint és a MAZSIHISZ támogatja. – A szerk.]. Komoly kapcsolatokat tud tartani ott, akár rabbiképzősökkel, akár más gyerekekkel, akik a budapesti zsidó iskolákban tanulnak. Benne is erősödik a zsidó öntudat. Az unokáim nem tudtak járni zsidó iskolába, itt még akkoriban nem létezett zsidó iskola. Elemiben, ahogy én megfigyeltem, az unokáim körül kialakultak baráti körök, azok voltak, akik szintén érezték, hogy zsidók, és mások is zsidóknak tartják őket. Nekem ez nagyon jó érzés volt. Azt hiszem, az idősebb generációnak nincs is jobb látvány, mint az, hogy a fiatal generáció nem hagyja el az ősök nyomdokait. Az unokáim is voltak már Izraelben, és tetszett nekik az ottani élet. Megmaradt bennük egy bizonyos zsidó érzés. Ez nem egy különlegesen nagy dolog, de azért nagyon fontos. Fontos, hogy tudják, honnan származnak, és hogy kicsodák.

Próbáljuk az unokáknak is elmesélni, hogyan éltek a szüleink, hogyan éltünk mi az ő korokban, milyen szokások voltak, mit csináltunk, mit csináltak a szülők, sőt, néhány történetet is el szoktam mesélni. Az unokáimnak szoktam mesélni, de a következő generáció több tagjának is, mivel aránylag sokat jártam iskolákba előadni. Több diplomás is járt hozzám, érdeklődtek. Én nyitott ember voltam, ma is az vagyok. Bárkinek minden további nélkül szívesen adok felvilágosítást.

Az unokákkal magyarul vagy szlovákul beszélek. Azelőtt az unokáim csak szlovákul beszéltek, ma már nagyon szépen beszélnek mind a ketten magyarul. Sőt, már angolul is. Nagyon örülnék annak is, ha megtanulnának ivritül egy kicsit. Egy-egy szó már megragadt bennük, remélem, majd erre is sor kerül.

Én inkább telefonos kapcsolatot szeretek ápolni a barátaimmal. Akár izraeliek, akár kanadaiak. A fiam és az unokáim rendszeresen e-maileznek. Megvannak a kapcsolatok. A gyerekek tartják a kapcsolatokat, és nekem továbbítják, úgyhogy mindenről tudok. Legyen az Ausztrália, Amerika, Kanada, Svájc, bármelyik részen vannak barátok, tudom, hogy a gyerekek tartják a kapcsolatot. Sokszor kinyomtatják nekem, ami e-mailben érkezik, és elolvasom. Néha magam is válaszolok. Nekem személyesen nincs internetem, és az e-mail sincs bevezetve. Néha leülök levelet írni, néha eljönnek például a pozsonyi Pátria rádióból beszélgetést készíteni a zsidóságról, szokásokról, holokausztról. Amíg emlékezni tudok, addig nagyon szívesen mesélek. Tudom, hogy ez ilyen formában fennmarad, és ha valaki meggyűlöli a háborút, magát a gyűlöletet, akkor elértem a céloimat.

Nagyon nehéz ilyen körülmények után azt mondani, hogy boldog ember vagyok. Fiatalon elvesztettem a családomat. Ugyanakkor boldog az életem azért, mert fiatalon rátaláltam egy olyan párra, akivel közösen tudtuk végigküzdeni az életünket. Boldog vagyok, mert sikerült felnevelni a fiamat, a fiamból egy komoly ember lett, kétdiplomás mérnök. Boldog vagyok azért is, mert a fiam családja nem tagadott meg minket, ahogy ezt sok családnál szoktuk látni.